

Розділ 4

СТРУКТУРА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ

4. 1. Соціально-політична зумовленість формування структури західноукраїнської преси в контексті розвитку національної ідеї

Сучасні дослідники і теоретики досить рідко вживають поняття «структура преси» або ж ототожнюють його з таким поняттям, як «класифікація», не здаючи собі справи (або ж свідомо йдучи на цю підміну) з того, що поняття структури є ширшим, ніж поняття класифікації. Проблему ми бачимо не стільки у створенні нових дефініцій, скільки в обґрунтованому і адекватному використанні наявних. На наш погляд, структура преси – це сукупність (система) періодичних видань, що функціонує на певних ідейно-концептуальних і методологічних засадах, зумовлена життєдіяльністю держави, нації, суспільства, що відображає цю дійсність, що є виразником національних інтересів і сприяє виконанню історичної місії того чи іншого народу чи держави.

Річ очевидна, що не можна досліджувати структуру преси поза конкретним історичним і суспільно-політичним контекстом, без зв'язку із соціальною структурою того суспільства, чия преса є об'єктом аналізу. Тим більше, що таке дослідження не продуктивне без погляду на пресу як на певну систему, що лише до певної міри функціонує за своїми певними законами, а в своїй суті визначається чинниками зовнішніми, з якими ця преса перебуває у двосторонньому зв'язку. Через це треба насамперед з'ясувати, кого репрезентувала західноукраїнська преса, якою була соціальна структура західноукраїнського населення, – була вона застиглою, статичною чи це був активний динамічний процес.

Питання це далеко не академічне. Ще в другій половині XIX ст. у польських шовіністських колах побутувала глузлива думка, що український народ – це «рорі і шлорі». Можна ображатися з приводу цієї саркастичної за формою і презирливої за суттю думки через те, що вона зачіпає нашу національну гідність, але ця думка загалом правильно констатувала одну трагічну істину, яка полягає в тому, що соціальна структура українців, українського населення справді була дуже простою, нерозгалуженою, не адекватною тому величезному інтелектуальному і духовному потенціалові, яким володів наш народ.

П. Андрусів, відомий художник української діаспори, з великою гіркотою писав згодом: «Український нарід увійшов у XIX і XX століття обдертий і ограблений минулими подіями та доведений майже до голого етнічного кореня, з якого бурі історії обірвали пишноту княжої державності, лицарський дух козацьких республік. Золотоверхе боярство і буйношляхетські верстви в кармазинових деліях розбіглися по чужих царсько-королівських дворах, шукаючи привілеїв і потверження прав на особисті маєтки»¹. Зрештою, в історії цей приклад не унікальний. Після втрати державності і чехи, наприклад, стали в основному селянським народом. Не є випадковим те, що на цю обставину звернули увагу українські публіцисти і діячі, зокрема, Л. Ребет у своїй праці «Теорія нації»², Є. Маланюк у «Нарисах з історії нашої культури», де, власне, він писав: «Чеський нарід, який має досить спільного з нами в своїй історичній долі, мав свою «Полтаву» майже на століття раніше – битва при Білій Горі 1620 р. Там була знищена чеська шляхта, чеське лицарство, а з ними був ніби вирізаний з організму народу самий інстинкт воєвничости, військовости, саме «почуття зброї». Залишився нарід селян і міщан, що – в суворій многовіковій німецькій школі – доказав чуда національної витривалости й національної організованости: короткотривала державність 1918-1938 рр. у всій яскравості показала саме ці властивості ска-

ліченого чеського народу. Чеський купець, чеський інженер, чеський ремісник, чеський учитель, чеський селянин були більш ніж на висоті своїх історичних завдань. Але чеського вояка ми, властиво, не бачили. І його так наочно забракло 1938...»³.

Є. Маланюк побачив прямий зв'язок між наявністю певного стану (одного із важливих і необхідних елементів соціальної структури) із історичною долею народу. Так ось, повертаючись до розмови про соціальну структуру західноукраїнського суспільства, ми повинні зазначити, що саме завдяки галицькому духовенству (Греко-католицькій церкві) галицькі українці зберегли свою національну ідентичність, саме серед молоді і «романтичної» частини цього духовенства в 30-х роках ХІХ ст. почалося національне відродження. У тому, що ми збереглися як народ завдяки селянству, теж нема нічого принизливого. Після втрати державності і асиміляції провідної верстви нас, власне, і врятувало те, що ми були селянським народом, якою б парадоксальною ця думка не здалася б, адже селянство більшою мірою, ніж інші соціальні стани, консервативне (в позитивному розумінні цього слова), більш вірне традиціям, навіть більш життєздатне і спроможне регенерувати ту морально-духовну силу і віру в свою долю, що допомагає вижити, не асимілюватися, не зникнути, не піти в історичне небуття. Не випадково С. Рудницький писав: «З цього всього виходить, безсумнівно, що територіальна основа націоналізму у нас поставлена добре тільки в мужика. В інтелігенції вона ніяк не поставлена, бо її нема»⁴.

Та річ ще й у тому, що українці були тим «селянським народом», сини якого упродовж сотень років творили духовну і матеріальну культуру інших народів. І все ж ми були тим найбільшим слов'янським народом, одним із найбільших європейських народів, який, остаточно втративши державність у ХVІІІ ст., перетворився у поневолений, став поділеним, але не недержавним. Проте хоч якою несправдливою

вою до нас була доля (сусідні держави звично розігрували у своїх інтересах «українську карту»), ідея державності (хай навіть на рівні стихійного потягу до волі, до свободи) ніколи не вмирала в душі народу, не згасала разом із попелищами програних битв. Фізичний і духовний геноцид не міг не позначитися на нашій ментальності (малоросійство, комплекс меншовартості – набуті риси), але ми чимало завдячуємо нашій селянській терплячості, а ще більше живучості, цій категорії, не стільки біологічній, скільки морально-психологічній. І завдяки цьому ми не могли асимілюватися, зникнути з історичної арени. Ми завжди прагнули до повноти національного життя. За спогадами І. Кедрина, В. Бачинський, відомий діяч УНДО 20-х років, говорив: «Українці так довго не матимуть своєї держави, поки кожна проститутка у Львові не знатиме, коли народився і коли помер Тарас Шевченко». І далі І. Кедрин пише: «У такому переяскравленому вислові крилася глибока правда (навіть сьогодні не кожен пересічний громадянин знає ці дати. – С. К.): нарід не «повний», коли не має свідомих свого «я» всіх суспільних верств, до яких належить не тільки селянство й інтелігенція, але й міщанство та міський робітничий пролетаріат»⁵. Задля справедливості зауважимо, що І. Кедрин не цілком коректно прокоментував парадоксальну думку відомого діяча і публіциста. В. Бачинський не мав на увазі, що в індексі професій, серед соціальних верств українцям бракувало «своїх» повій. Йшлося про інше – про те, що навіть найбільш далекі від духовних і політичних проблем громадяни держави повинні знати загальновідомі, але принципові речі – і тоді ця держава буде, тоді ця держава буде сильною. Конкретний приклад – у листопаді 1918 р. українцям у Львові бракувало ремісників-українців, робітників-українців, міщан-українців, одне слово, бракувало не відваги, не вміння воювати (хоча помилки і стратегічного, і тактичного плану були), а бракувало українських мешканців Львова, навіть українських дітей, які добре знали б місто і орієнтувалися в ньому.

Формування структури преси не є процесом ні стихійним, ні спонтанним – навіть тоді, коли відсутній якийсь один координативний центр. Для цього потрібне певне ідейно-теоретичне підґрунтя, соціологічне бачення суспільства і відповідна соціальна інфраструктура, так би мовити. З цього приводу зауважимо, що західноукраїнські публіцисти і вчені вже з другої половини ХІХ ст. використовували цілу низку термінів і понять тодішньої соціології (якщо ширше – суспільних наук). Так, публіцистична (і суспільно-політична) думка вживала різні поняття на означення українців як певної етнічної чи національної сукупності: «суспільність», «спільнота», набагато рідше – «суспільство», «громада», «громадянство», рідше – «громадськість», «українська національна меншина» – теж рідко, «українська людність», «українство», особливо не розмежовуючи їх як синоніми, хоча такими не були навіть однокореневі слова. Не будемо акцентувати на тому, що були випадки, коли внаслідок певних дій окремих груп українців ці групи називали «юрбою», «натовпом».

З подібним неперебірливим, некритичним, недиференційованим вживанням згаданих понять можна зустрітися ще й сьогодні, хоча соціологічна і політологічна термінологія вже усталена, а ретроспективний аналіз дає можливість розважливо підійти до оцінки минулого. А це набуває іноді принципового характеру. Ю. Шерех звернув увагу на те, що у спогадах Ю. Смолича є знаменитий уступ про слово «українство». Він вказує на те, що нема, наприклад, у поляків, німців, росіян термінів «поляцтво», «німецтво», «російство» і продовжує його думку: «можна сказати, що термін цей відбиває погляд на націю як на партію. У ширшій державі, де змагаються різні партії, хоч-не-хоч, національне змагання набирає рис однієї з партій. Не знаю, чи є терміни, відповідні до нашого «українства», скажімо, у басків, каталонців чи шотландців, але не здивуюся, коли є»⁶. Інший приклад. Відомо, що В. Гнатюк виступав за терміни «угорський украї-

нець», «Угорська Україна» (а не «закарпатський» чи «Закарпатська Україна»). Річ у тім, що він намагався уникнути географічної двозначності, але, як виявилось, є й політична двозначність, значно небезпечніша: «Шляхи» ще у 1916 р. писали, що в одному із чисел журналу «Україна», що його видавав у Будапешті Г. Стрипський, було вміщено карту України в її етнографічних межах, але без Закарпатської України, тобто Галичина межувала безпосередньо з Угорщиною⁷. Такою є ціна терміна, коли це стосується політичних чи національних інтересів. Навіть у повоєнній Чехо-Словаччині, безперечно, демократичній державі, влада не визнавала термінів «українець», «український», «Закарпатська» чи «Підкарпатська Україна», а лише «русин», «Підкарпатська Русь» і відмовлялася реєструвати товариства, якщо там було означення «український». Доречно нагадати, що поляки, окупувавши Східну Галичину, перейменували її на Малопольщу, не кажучи вже про принципове несприйняття понять «українець», «український».

Як бачимо, суперечки про доцільність того чи іншого терміна не мали суто теоретичного характеру, бо завжди появлявся й існував у зв'язку з цим певний політичний підтекст.

У 1905 р. на сторінках «Літературно-наукового вісника» появилася стаття «Українство і питання дня в Росії». З одного боку це свідчить про певну легітимність поняття «українство», але вживає М. Грушевський й інший термін – «суспільність». Суть, зрештою, в іншому – М. Грушевський, розуміючи ці поняття як синонімічні, пише про головне завдання національного руху: «Українство в Росії повинно вийти за границю ідеї етнографічної народности, стати політичним і економічним, узятися до організації української суспільности як нації... Зістатися для цього при самих ідеях етнографічної народности значило б засудити себе на неозначений час на летаргічне вечетованне⁸. І далі: «Українці мусять стати нацією, коли не хочуть зістатися паріями серед народностей. Прийшов той час – час життя і смерті. Деякі

підстави національного розвою створені працею останніх літ у Галичині – їх можна присвоїти»⁹. Ця думка Грушевського дає нам ключ до розуміння теоретичних проблем, пов'язаних із проблемою структурованості преси. Стати нацією – це було на початку століття не просто метою і завданням українства: це був єдиний вихід і порятунок перед загрозою залишитися на рівні етнографічної народності або й ще гірше – на рівні містичного «народу», «громадянства», вдоволеного малим, про що М. Грушевський саркастично пише в іншій статті – «Гріхи наші»¹⁰.

Спірно, чи можна говорити про українців Галичини початку ХХ ст., як і Буковини, і Закарпаття теж, як про українську націю в буквальному розумінні; але це була та частина українського народу, яка хотіла стати нацією і робила для цього все можливе на полі економічному, політичному, освітньому, культурному, мистецькому. Наприкінці ХІХ ст. галицькі українці мали перед собою не лише позитивні зразки розвитку європейських народів і націй, але й були ознайомлені з теорією питання – ми маємо на увазі теоретичний аспект проблеми нації. Без сумніву, вони були знайомі як з працями австрійських соціал-демократів щодо національного питання, так і європейських учених. Серед них можна назвати М. Адлера, К. Каутського, К. Реннера, Ф. Оппенгайма, Г. Сороя, Г. Ле-Бона, Г. Сіммеля, Г. Геронвітта, Ф. Мейнеке, Ф. Енгельса, Г. Вебера, Ф. Неймана, Т. Масарика, – ми, зокрема, назвали лише тих, на кого посилається В. Старосольський у своїй праці «Теорія нації». Те, що західноукраїнська інтелігенція (особливо університетські випускники) отримували ґрунтовну освіту і добре знали європейську філософську, економічну і суспільно-політичну думку, є просто аксіомою, і навіть приклад І. Франка тут зайвий, бо його ерудиція межувала з геніальністю, а його невизнання на міжнародному рівні, скажімо, у сфері літератури, було зумовлене, на наш погляд, тим, що він був представником поневоленого народу. Оскільки мова йде про на-

цію, про розбудову національного життя, то в ієрархії понять за частотою вживання «нація» як поняття була на першому місці – часи національних манівців, коли значна частина інтелігенції вважала себе «gente Rutheni, natione Poloni» – «русинами за походженням, поляками за національністю» – минули. Прийшло національне самоусвідомлення, прийшло і розуміння складності структури національного організму, розуміння того, якими шляхами, у яких напрямках повинен відбуватися розвиток нації.

До честі західноукраїнських публіцистів треба зазначити, що вони далеко не в усьому погоджувалися із європейськими авторитетами. Не будемо з цього приводу згадувати К. Маркса і Ф. Енгельса – навіть ті західноукраїнські діячі, хто вважав себе «марксистами», не в усьому поділяли їх матеріалістичні погляди на суспільне життя, а тим більше з тим, як вони дивилися на національне питання, зокрема на визвольний рух слов'янських народів, поділяючи народи на державні і недержавні. Але візьмімо такого відомого вченого, як Е. Ренан. На нього посилалися і В. Старосольський, і О. Бочковський, і Д. Донцов, і Ю. Вассиян – діячі і публіцисти, що репрезентували різні політичні орієнтації. Зрештою, ми не перебільшуємо практичного значення європейської філософської й суспільно-політичної думки для розбудови українського національного життя. Ю. Вассиян слушно писав: «Не можна думати, що з появою якоїсь великої і логічно досконалої системи філософічного або теологічного світогляду, замикається для людини ланцюг проблем і їй залишається вже тільки засвоїти собі систему та дожити до своєї смерті. Ні, кожне нове життя приносить і прокидає собою цілий ряд питань, і це в усій їх живій повноті. І кожна людина наново переживає драматичні дні народження ідей, боротьбу за їх сформування і здійснення, трагічні хвилини їх упадку і смерті»¹¹.

Аналіз ставлення українських публіцистів і вчених до європейської суспільно-політичної думки свідчить про кри-

тичне і самостійне осмислення усього комплексу проблем, пов'язаних із структурованістю суспільства, хоча було б майже певно – персбувати в силовому полі певної цивілізації (її культури, суспільно-політичної думки) і не зазнати впливу. Ми могли б сказати докладніше так: не було сліпого запозичення, не було сліпого копіювання в обдумуванні, у творенні теоретичних розумових конструкцій (чого не можна сказати, наприклад, про запозичення практичного досвіду, про запозичення тих чи інших форм життєдіяльності).

Серед тих інтелектуальних джерел, з яких черпала і західноукраїнська політична і публіцистична думка, десятки відомих європейських мислителів, також і ті, кого можна вважати «класиками» в теорії націоналізму. Йдеться і про Й. Г. Гердера, і Й. Г. Фіхте, і Е. Ренана, і Дж. Мацціні, і Дж. С. Міля. У найближчій перспективі це був Е. Ренан, і деякі його думки варто порівняти з тим, як галицькі діячі і мислителі дивилися на політичні проблеми, історичну долю свого народу. Відповідаючи на питання «що таке нація?», він заперечував, що її критерієм є раса, мова, релігія, спільність інтересів, географічний чинник¹². Ось кілька його описових визначень нації: «Нація – це духовний принцип, результат глибоких комплікацій історії, духовна родина, а не група, яка визначається формою поверхні»¹³, «Нація – це душа, духовний принцип. З двох речей, які є, власливо, однією, складається душа, цей духовний принцип. Одна – в минулому, друга – в майбутньому. Одна – це спільне володіння багатим спадком споминів, друга – спільна згода, бажання жити разом, користуватися спільним і надалі неподільним спадком... Нація... як і особи, це результат довгих зусиль, жертв і самовідречення. Культ предків – найвідповідальніший з усіх... героїчне минуле, великі люди, слава (але справедлива) – ось головний капітал, на якому ґрунтується національна ідея. Мати спільну славу в минулому, спільні бажання в майбутньому, здійснити разом великі вчинки, бажати їх і в майбутньому – ось головні умови для того, щоб бути народом»¹⁴. Ще одне визначення: «...нація – це велика солідарність, утворювана по-

чуттям жертв, які вже принесено й які є намір принести в майбутньому»¹⁵.

Е. Ренан не абсолютизував націю і висловлював припущення, що нації можуть колись (але не у ХІХ ст.) зникнути і їх заступить конфедерація європейських країн. Поки що їх існування – гарантія свободи, яка зникла б, якби світ мав один закон і одного пана. Але найважливішу думку, на наш погляд, він висловив у підсумку: «Людина не є рабом ні раси, ні мови, ні релігії, ні течії рік, ані напрямку гірських хребтів. Велике згромадження людей зі здоровим розумом і гарячим серцем витворює моральну свідомість, яка зветься нацією. Наскільки ця моральна свідомість доводить свою силу жертвами, що вимагають зречення особи на користь спільноти, настільки вона законна, вона має право на існування»¹⁶.

Знали західноукраїнські дослідники і праці видатного сучасного теоретика соціології – П. Сорокіна, який взагалі заперечував націю як соціологічне поняття. Найбільш однозначно на цю тему він висловився у праці «Проблеми соціальної рівності», написаної у 1917 р. Він аналізує основні прикмети, головні прикметні ознаки національності і слушно вважає, що мова не може бути визначальною прикметою. Проте не можна, скажімо, так некритично порівнювати між собою «поляків, малоросів, євреїв, черемисів, калмиків, вотяків, молдаван і т. д.» або ж говорити про незначну мовну різницю таких слов'янських груп, як «великороси, малороси, поляки, серби, болгары, русини» (!), або стверджувати, по суті, що із «великоруської» народності виокремилися російська, польська (!) і українська (!), а могли б (якби допустити, що для утворення нації достатньо не лише наявності мови чи наріччя, а навіть говору) виокремитися нижньогородська, ярославська, московська, вологодська національності. Здається, ситуація досить звична: наполовину росіянин, П. Сорокін стає великоросом і саме з цих позицій роздумує над національним питанням. Але це лише на перший погляд П. Сорокін вважає, що такою визначальною озна-

кою нації не може бути ні релігія, ні спільність економічних інтересів, ні єдність моралі, права і звичаїв, ні єдність філософії і світогляду, ні приналежність до певного «політичного тіла». Негативно П. Сорокін ставиться і до теорій, які визначають націю як «колективну душу». І вже на цій підставі П. Сорокін робить висновок, що нема нації як єдиного соціального елемента, нема і спеціально національного зв'язку. «Коротко кажучи, нема національних проблем і національної нерівності, а є спільна проблема нерівності, що виступає у різних видах, що її формує різне поєднання спільних соціальних факторів, серед яких неможливо віднайти спеціально національного фактору, який відрізняється від релігійних, економічних, інтелектуальних, правових, станovo-професійних, територіальних і т. п. факторів»¹⁷.

На думку П. Сорокіна, треба вирішувати не національні проблеми, а соціальні, що порятують не в перебудові повоєнної Європи за національним принципом, а у федерації держав, у понаддержавній організації всієї Європи. Він пише: «Поки національний принцип збігається і не суперечить гаслові соціальної рівності – ми з усією душею вітаємо національні рухи. Оскільки в Росії до цього часу рухи українців, євреїв, поляків, латишів і т. д. мали цей зрівнювальний характер, то зрозуміло, що ми можемо тільки підтримувати його. Але як тільки національний принцип стає засобом пригноблення однією групою інших груп, ми повертаємося до нього плечима, пам'ятаючи, що вища вартість – «рівноправна людська особистість»¹⁸ (як сьогодні сказані, сприймаються ці слова, коли в Україні теж намагаються права людини поставити понад історичні права нації). Навіть повоєнну Європу перебудували за національним принципом (в основному), бо малі чи порівняно невеликі пригноблені народи отримали державність за винятком українців... Цитуючи Е. Ренана, особливо П. Сорокіна, ми переконалися, якої ваги набувають іноді ті чи інші теоретичні постулати. Адже П. Сорокін не звернув чомусь уваги на те, що боротьба за право бути українцем (поляком, євреєм тощо) – це

теж і загальнолюдське, і соціальне, і особисте право. Галицькі українці значною мірою були обмежені у своїх соціальних і політичних правах, бо їх не визнавали нарівні з іншими народами Австро-Угорщини (чехами, поляками). Спокусившись (і обмежившись) лише боротьбою за соціальну рівність і за соціальні права, вони швидше опинялися в полоні асиміляційних процесів, а космополітизм, з іншого боку, – не в ментальності українців. Українська політична думка на зламі ХІХ-ХХ ст. устами М. Міхновського говорить про боротьбу нації, про право і бажання кожної із пригноблених націй стати незалежною державою. Той період був дуже далеким від суспільної гармонії, але в «Самостійній Україні» ми не знаходимо і згадки про соціальну рівність і соціальні проблеми. Навпаки. У коментарі до програми Української народної партії фактично зазначено, що принизливе рабське становище, соціальне гноблення українців є результатом національного поневолення: «І став земельний володарь-москаль, фабрикант-москаль, крамар-москаль, усе москаль або поляк, а українець все низше і низше йде на сходах до ступіні робочого товару. І стали українці, виключаючи небагатьох, складати ся майже виключно із селян і робітників, та і в сій верстві зайняли останнє місце, яке лишилося не заняте Московськими або Польськими робітниками. І робітники і селяни наші зубожені, здеморалізовані, без пошани до своєї національності»¹⁹.

Вихід із цієї ситуації УНП (власне, М. Міхновський і О. Макаренко) вбачали лише в одному: «Усі сили, усю працю, усі жертви віддамо виключно на самостійну Україну. Українські робітники повинні мати на оці раз-у-раз повне вигнання з України чужинців і утворення своєї самостійної держави, бо на Україні, як нігде в світі, питання соціально-економічне є zarazом питанням національним. Через те, що вищі верстви українського суспільства чужі: московські або польські чи угорські, а націю складають тільки селяни та робітники»²⁰. Не повинен залишитися без уваги той факт, що в коментарі про соціальну структуру українського суспі-

льства говориться у зв'язку із проблемою національного визволення.

Чи по-іншому (і якою мірою, якщо так?) думали галицькі українці? М. Шлемкевич так пише про стан галицького суспільства на схилі ХІХ ст.: «Це був упорядкований, вузький світ на краю широкого світу. Його соціальна структура була приблизно така: на широкій селянській підвалині виростала гієрархічна драбина... Серед нашого тодішнього світу вистрелювала вгору тільки одна вища коліомна священної гієрархії, і попри неї, спираючися на неї, тоненькою билінкою виляса уряднича літоросль. Отож на широкій селянській основі з рідким ремісничим прошарком щабель за щаблем підводилася та драбина»²¹. Так було кілька десятків років, принаймні, ми можемо вести відлік часу від «весни народів». На думку М. Шлемкевича, це «...був упорядкований світ і на свій час його духовий і життєвий лад виконував своє завдання. Та незабаром той улад виявився невистачальним, і своїм суспільним виглядом, і своїм духовим змістом»²². Але чому галицьких українців перестав задовольняти цей лад, що було мотивом і які рушійні сили національного поступу того часу? (М. Шлемкевич називає ці зміни в ментальності, в суспільно-політичній сфері революцією, а очолював духовну революцію, на його думку, І. Франко). Уже формулювання питань подібним чином передбачає, що, по-перше, ми маємо справу не з розрізненими людьми чи групами і групками інтелігентів, що перебувають у пошуках своєї національної ідентичності, а з народом, в глибині якого відбувається потужний рух, в ментальності якого відбуваються поважні зміни, що призводить і до змін зовнішніх.

У І. Франка є праці, в яких він аналізує соціально-психологічний стан галицьких українців останніх десятиліть ХІХ ст. Вони переконують нас у тому, що навіть за не зовсім, скажемо так, сприятливих обставин, галицькі українці почали історичний похід від етнічної маси, від народу як етнічної маси до народу-суспільства, до народу-нації, до на-

роду як організованого національного організму. Це був початок того походу, який був важкий, але неминуче мав завершитися державністю. Розвиток українського національного життя, політичної думки, тернистий шлях до усвідомлення не лише своєї національної ідентичності, але й потреби у важкій і невпинній праці І. Франко підсумував уже на схилі життя у книжці «Молода Україна», що вийшла друком у 1910 р. Можна впевнено сказати, що думав і писав І. Франко під впливом тих змін, що почалися в українській політичній думці ще в 90-ті роки (утворення перших українських політичних партій, поява ідеї самостійності України, вихід на політичну сцену «Молодої України», події початку ХХ століття у Східній Галичині, відродження українства в Росії з вибухом революції 1905). Усе це було після заборони друкувати твори українською мовою, що започаткувала новий виток антиукраїнської політики Росії, а в Галичині – «се була пора, коли бачилось, що запанує тип «Рутенця», себто «Русина», що знеохочений чварами про народність, про Шевченка, про язик і про Драгоманівські ідеї, вмиває руки від усього, не хоче знати нічого поза чорножовтими стовпами, що відмежовують Галичину від Росії. Певна річ, перемога тої течії була б початком смерти українсько-руської нації»²³.

І в історичному, а головне в методологічному плані думки, висловлені в публіцистичних замітках під назвою «Молода Україна», дуже важливі. По-перше, «Молоду Україну» треба розуміти ширше, ніж просто назву молодіжної організації та її друкованого органу – їх уже не було на ту пору. На наш погляд, І. Франко «Молодою Україною» символічно означив українську національну ідею і ті політичні сили, які її підтримували, ту Україну, яка відчувала себе нацією, боролася за це і прямувала до державності. Характерно, що І. Франко часто вживає такі поняття, як «національність», «нація», коли мова заходить про українців. І якщо молодий Франко частково і перебував під впливом Драгоманова (а

цей вплив ми пояснюємо не стільки соціалістичними ідеалами, драгоманівським соціалізмом, скільки тим, що молодого І. Франка захопив заклик М. Драгоманова до активізації політичного життя, бо і М. Драгоманов спричинився до того, що галицькі українці прокинулися від національної сплячки), то вже І. Франко 90-х років критично ставився до М. Драгоманова через дві причини. Перша – М. Драгоманов, за словами І. Франка, завжди був у першу чергу росіянином, а вже потім українцем (і це зумовлювало політичний світогляд М. Драгоманова в цілому і підхід до розв'язання кожного конкретного питання). І. Франко, відповідно, залишався українцем і думав як українець. Друга – І. Франко вчасно помітив небезпеку соціалізму як політичного устрою держави. Задля об'єктивності зауважимо, що в поглядах обох публіцистів і діячів були й спільні ідеї: скажімо, М. Драгоманов уважав, що насамперед треба добиватися основних прав людини – свободи думки і слова, зборів, свободи політичних і релігійних поглядів, але ж і І. Франко, навіть у 1907 р., висловлюючи думку про національне питання у Росії, пише не про самостійність України, що було б кардинальним розв'язанням, а про автономію національностей, а цьому повинні передувати «...повна політична воля і рівність кожної політичної людської одиниці, забезпечення її людських прав»²⁴. Своє ставлення до М. Драгоманова І. Франко підсумував у статті «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова»²⁵, що вийшла друком 1906 року. У контексті розмови про структуру національного організму, суспільства, важливо звернути увагу на те, як І. Франко об'єктивно і послідовно заперечує погляди М. Драгоманова, цього «gente Ukrainus, natione Russus» на націю. Так, він не погоджується з думкою М. Драгоманова про національність як форму, як спосіб вислову із загальноєвропейським змістом. Він не погоджується у Драгоманова з тим вузьким розумінням нації як плебсу, що «не дозволяло йому ставити діло національного розвою так широко, як воно ставиться у нас нині»²⁶.

І. Франко бачив небезпеку, що приховувалася у поглядах М. Драгоманова на національне питання: «Навіть п'ять літ пізніше, під кінець свого життя, коли радикальна агітація в Галичині, в якій він публіцистично і змістовно брав дуже живу участь, висунула на перший шлях принцип національної самостійності без огляду на історичні привілеї і доконечність переміни великих різноплеменних держав на федерації рівноправних народностей, ...навіть тоді Драгоманов, забираючи голос, виступав головно як критик, остерігаючи перед вибриками націоналізму. Звертаючи увагу на множество інтернаціональних елементів у кожній національній організації і загалом на інтернаціональність усієї культури, а не даючи майже нічого для скріплення тої національної синтези, без якої культуртрегерство дуже легко перемінюється на винародовлення»²⁷.

Як бачимо, І. Франко застерігав, що відсутність прагнення розширювати і збагачувати структуру суспільства (нації), обмеження якоюсь однією сферою життєдіяльності (у цьому разі культурницькою діяльністю) неминуче провадить до зникнення, асиміляції нації. Саме тому І. Франко так високо оцінював не лише позитивні зміни в моральному і соціально-психологічному настрої галицьких українців, що стали особливо помітними після процесу над москвофілами у 1881 р. Поява на початку 80-х років XIX ст. перших на західноукраїнських землях кооператив «Народної торгівлі», політичних товариств і організацій (у 1885 р. народовці на чолі з Ю. Романчуком створюють першу українську політичну організацію під назвою «Народна рада», – усе це свідчить про те, що галицькі українці почали працювати у всіх важливих напрямках, у всіх сферах життєдіяльності, а це свідчило, що цей народ не плебс, здатний лише на біологічне самовідтворення і збільшення, наскільки можливо доповнене і прикрашене культурницькою діяльністю групки ентузіастів із стану духовенства чи нечисленної світської інтелігенції.

Прикметно, що І. Франко звернув увагу на зміни в настроях студентської молоді: «...замість карт бачимо тепер оживлений науковий рух: повстають спеціальні кружки, читають ся відчити, ведуть ся дискусії; давня байдужість та цинічна скептичність уступає місце серйозному поглядові на жите і завзятю до праці»²⁸.

Якщо ж структурувати галицько-українське суспільство за партійним принципом, то побачимо, що і народівці, і радикали працювали на розбудову національного життя.

Про те, як широко розумів І. Франко потреби національного життя, свідчить його стаття «Поза межами можливо-го», яку Б. Кравців назвав «одним із найбільш важливих документів для історії новітньої української політичної думки», передусім з огляду на особу автора – великого українського поета і науковця, одного із найвидатніших українських суспільних діячів кінця ХІХ і початку ХХ сторіччя»²⁹.

Із такою оцінкою статті можна погодитися. Річ навіть не в тому, як І. Франко відповідає на головне питання української історії, – те, що стосується самостійності. Річ у тім, які ставить він питання, аналізуючи національний розвиток: «Що значить національне відродження? Які сфери матеріального і духовного життя обіймає воно, а які повинні бути виключені від його впливу? Які цілі слід, а яких не слід ставити народньому рухові? Які ідеали лежать у межах можливого, а які вибігають поза ті межі як щось дане і незмінне, чи може слід товкти об них – руками або й головами, і старати ся відсувати їх усе далі й далі?»³⁰. Зрештою, і сам автор закликає відповідати на питання (йдеться, зокрема, про дискусію між «Ділом» і «Молодою Україною», з одного, а «Буковиною», з іншого боку, з приводу проблеми самостійності) не з «простого хлопського погляду», а поглянути на це питання з чисто методологічного погляду. У чому ж мала би полягати суть цього методологічного погляду? І. Франко заперечує як наукову спроможність «простого хлопського розуму», так і егоїстично-матеріалістичний підхід. Вище від

цього він ставить той, що його М. Драгоманов критикував і осуджував під назвою «неполітична культура» («плекаймо рідну мову, письменство, освіту, науку, підносім національну свідомість серед народу, а в політику, себто в активну політику не мішаймося», – так І. Франко сформулював суть того, що критикував М. Драгоманов). І. Франко вважає, що критика М. Драгоманова лише частково справедлива, бо «...годі заперечити, що відповідно ведена просвіта, літературна і загалом культурна робота навіть без мішання Українців у активну політику могла б з часом здобути українству певне, хоч і маленьке політичне значінє, а всі такі, зразу ідейні і ідеалістичні рухи, переходячи в маси, мають те до себе, що захоплюють чим раз більше життєвих – педагогічних, економічних і політичних інтересів, витягають людей на чим раз ширшу арену боротьби»³¹. Так ось, суть цього методологічного підходу, що його пропонував І. Франко, полягала в тому, щоб вміти бачити і знайти зміст цієї багатогранної життєдіяльності. А ним може бути лише ідеал національної самостійності. Помилка М. Драгоманова була в тому, що до кінця життя він не переставав протестувати проти українського «сепаратизму», в тому, що «віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювали перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою. І навпаки не маючи в душі сего національного ідеала найкращі українські сили тонули в общеросійськім морі, а ті, що лишалися на своїому ґрунті, попадали в зневіру і апатію»³². Принагідно зауважимо, що І. Франко критикує односторонній марксістський економічний «матеріалізм чи фаталізм». Він пише «Для Маркса і його прихильників історія людської цивілізації то була поперед усього історія продукції»³³. І. Франко історичний процес бачить складнішим, що не так жорстко зумовлений виробничим процесом. Навпаки, на його думку, виробництво, невпинна й чим раз інтенсивніша культурна праця – це,

власне, результат потреб і ідеалів суспільства. «Коли ж ідеал – життя індивідуального – треба признати головним двигачем у сфері матеріальної продукції, тим, що попихає людей до відкриття, пошукувань, надсильної праці, служби, спілок і т. д., то не менше, а ще більше значіне має ідеал у сфері суспільного і політичного життя. А тут синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі (підкреслення наше. – С. К.) цеглини, буде ідеал повного, нічим не звязаного і не обмежуваного... життя і розвою нації. Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сантименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духове відчуженє від рідної нації»³⁴.

Без сумніву, що погляди І. Франка на суспільство, на націю, на структуру національного життя, на шляхи розвитку нації, а також важливість методологічного аспекту аналізу проблеми вплинули на українську політичну думку 20-30-х років, адже саме тоді почали появлятися як перші великі за обсягом теоретичні праці, що стосувалися нації і національного життя, так і численні публікації на сторінках західноукраїнської періодики та української емігрантської періодики. Так, у 1921 р. у Відні вийшла друком книжка В. Старосольського «Теорія нації» (він читав і відповідний курс лекцій в Українському вільному університеті, а на думку О. Бочковського, це був чи не перший в Європі курс націології). Курс націології в Українській господарській академії читав О. Бочковський. У «Записках УГА» було надруковано його статтю «Націологія і націографія як спеціальна соціологічна дисципліна для наукового дослідження нації». У 1937 р. у Подєбратах вийшла його книжка «Вступ до націології», яку згодом перевидавали. У 1920 р. вийшла праця С. Рудницького «До основ нашого націоналізму (Відень), в якій автор теж порушує проблематику нації. Зрештою, нас тут цікавить радше не теоретично-методологічний аспект, скільки ідеологічно-прак-

тичний, який ми вбачаємо у тому, якою мірою те чи інше розуміння поняття нації пов'язане з українським національно-визвольним рухом, які практичні наслідки мало те чи інше розуміння поняття нації, її структури для життєдіяльності українського суспільства, якою мірою це відображалось на пресі як специфічному соціальному інституті.

С. Рудницький був, мабуть, першим серед українських учених, хто дав визначення змісту поняття «нація»: «З огляду на такий стан не вагаюся піддержувати мою давню дефініцію самостійного народу (нації). Роблю це тим сміліше, що ця дефініція, розійшовшись по широкому світі (в німецькому й англійському перекладах моєї книжки), зустрілася з признанням наукових географічних кругів. Ця дефініція звучить ось як: самостійним народом або нацією зовемо більшу чи меншу групу людства (відміну людської породи), що має певну суму своєрідних, собі тільки питомих прикмет, котрі в'яжуть усіх індивідум цієї групи в одну цілість. Ці прикмети є:

1. Антропологічна расовість (своєрідна будова й вигляд тіла).
2. Самостійна серед інших мова (з літературою, наукою і т. ін.).
3. Питомі історичні традиції і змагання (на політичному, суспільному і т. п. полях).
4. Питома культура (як матеріальна, так і духовна) й поспільні культурні стремління.
5. Питома суцільна національна територія, на котрій або була, або може бути питома національна держава»³⁵.

Д. Донцов був першим із українських публіцистів, хто відмовився від традиційного тлумачення поняття нації. Наприкінці 30-х років він навіть опублікував у «Вістнику» статтю «Що таке нація?»³⁶. Д. Донцов пише: «В нас досі панувало майже неподільно стагнаційне поняття нації – «Мово рідна, слово рідне!». Або «сорок мільонів!» Або – тепер – «наша прадавня раса!», «славні предки» і т. п. Се все

страшно захоплює неофітів національної ідеї. Але сі неофіти або навпаки – національні гермафродити – з подвійною душою, дуже мало уваги звертають на найістотніший момент при повстанні і триванні народу, на момент динамічний – на отой «щоденний плєбісцит» Ренана» (Д. Донцов має на увазі думку Е. Ренана із його відомої і вже згадуваної праці «Що таке нація?» про те, що існування нації – це щоденний плєбісцит. – С. К.)³⁷. Д. Донцов іронічно відгукується про тих, хто, визначаючи поняття нації, говорить про мову, кількість населення, славних предків, расу, природні межі. Він підкреслює динамічно-вольовий чинник у формуванні нації. Події в Європі 30-х років змусили Д. Донцова більше уваги звернути на динаміку суспільного розвитку, ось чому він пише: «Суть новітніх держав є чисто динамічна. Їх суть – чин, спільнота в діянню. Раса, кров, партикулярний патріотизм – стоять на другім пляні»³⁸.

Якщо наприкінці 30-х Д. Донцов висміював національних гермафродитів за відсутність динаміки, енергії і чину, то ще на початку 20-х він так само саркастично висміював наших «провансальців», які в погляді на націю не розуміли, що нація мусить бути націленою на здобуття державності, що вона повинна мати волю до цього, що будь-яка федерація, симбіоз з іншою нацією – це абсурд: «До цього безнадійного еклектизму дійшла наша політична думка, відмовляючись від вольового моменту, як засадничого в понятті нації. Там, де нема волі, нема експансії – є лише оборона; де є лише оборона – є ідеал миру і зник потреби організаційно-державного центру, а коли настає цей зник, свої найвищі функції нарід передає іншій нації, а сам перестає нею бути»³⁹. Д. Донцов критикував і М. Драгоманова, і тих галицьких діячів, для яких Україна не була окремим національним організмом. У них не викристалізувалася ідея самостійної держави, вони стояли на «точці симбіозу», за визначенням Д. Донцова, але це не можливо, бо ані навіть дві нації, приречені на вічну конкуренцію, не можуть уміститися

на однім і тім самім клаптику землі під сонцем, як не можуть поміститися на одному квадраті шахівниці дві різнокольорові фігури. Це образне порівняння Д. Донцов доповнює подальшими міркуваннями: «Що є симбіоза? Це спільне життя двох або більше організмів без взаємної шкоди, що навіть помагають одне одному. Симбіозі в цім відношенні протиставляється паразитизм, коли один з «зфедерованих» організмів живе коштом другого («господаря»), коли одна сторона має всі користі зі співжиття, друга – всі невігоди»⁴⁰. Ідея «симбіозу», співжиття з іншими (тобто в рамках чужої державності) була протягом тривалого часу притаманна українській політичній думці – це і «братчики» (особливо М. Костомаров), і галицькі «тирольці сходу», і М. Драгоманов. Для останнього «...Україна не була окремим політичним організмом з власними завданнями. Між «національними завданнями» України і паразита (Росії), що сидів на ній, не було (гадав він) жодної різниці: тут був не паразитизм, а була симбіоза, бо (далі Д. Донцов цитує М. Драгоманова. – С. К.) «московське царство *все-таки* (sic!) виповнювало елементарні географічні завдання України»⁴¹.

Історичний досвід міг би переконати українців у доцільності і ефективності «симбіозу» і з румунами, і з угорцями, і з росіянами, і з поляками, і навіть з чехами – першими слов'янофілами, найбільш демократичними з-поміж слов'ян і традиційними русофілами. Доводити щось протилежне тому, що в умовах Росії українці раніше чи пізніше приречені на асиміляцію, нема потреби. Досвід українсько-польських стосунків і в умовах Польщі перед розподілами, і в умовах Австрії (а тим більше Австро-Угорщини), а особливо в умовах Польщі міжвоєнної доби, переконує у тому, що українці стояли перед альтернативою: або вони асимілюються і вливаються в чужі національні і державні організми, або вони розбудовують структуру свого національного життя, зміцнюють свій національний організм. У цьому відношенні справді промовистий досвід галицьких українців 20-30-х років

XX ст. Уже на зламі століть фактично почав викристалізуватися погляд української політичної думки на націю як на найвищу спільноту людей (у формі держави), почала щораз більше утверджуватися думка, що саме вона, нація, а не «людство» загалом може забезпечити і духовні, і матеріальні потреби народу, почав викристалізуватися погляд на націю як на суспільно-історичний організм, який розвивається, суттю якого є ідея розвитку. Після поразки визвольних змагань галицькі українці продовжили ту працю, яку було почато ще в останній чверті XIX ст. Це була розбудова національного життя у всіх сферах на всіх його рівнях. Уже до кінця 20-х років галицькі українці досягли значних успіхів. «Пацифікація» 1930 р. – це була не стільки відповідь на революційну боротьбу українських націоналістів, скільки реалізація традиційної польської політики на «zniszczenie Rusi», прагнення зруйнувати економічне підґрунтя, економічну міць українського національного життя. Ця політика і в 30-х роках знаходила свій вплив у цензурних переслідуваннях і політичних репресіях, у забороні українських товариств і організацій, у дискримінації українських економічних установ. До речі, усвідомлення досягнень свого народу в багатьох ділянках суспільного життя в психологічному плані певним чином компенсувало втрату і відсутність державності, допомагало долати комплекс, зумовлений цією обставиною. Але, з іншого боку, закономірно появлялася думка про можливість побудувати своєрідну «державу в державі». Це була думка, яку не міг спростувати той аргумент, що навіть єврейська громада, незрівнянно потужніша у фінансовому відношенні, замкнута і більш однорідна у соціально-психологічному не змогла цього зробити в жодній країні (як результат – поява сіоністського руху). Шкідливість ілюзій «держави у державі» полягала в тому, що вони провадили до самозаспокоєння, до примирення з існуванням чужої державності, до угодовства.

Д. Донцов зробив те, що для І. Франка було «поза межами можливого» – він у поняття нації вклав, якщо так можна

висловитися, не лише волю до державності, а й державність. Він ототожнив націю з державністю і саме таку націю поставив «понад усе»: «Там, де нація не є «causa sui», де над національною правдою стоять «правди» інших колективів («племени», «кляси», «людськості»), там ця національна правда обов'язує лише остільки, оскільки не приходить у суперечність з тамтими...»⁴². Але в чому Д. Донцов був солідарний із І. Франком, то це в тому, що І. Франко теж був проти того примітивного розуміння національного колективу, яке демонстрували «провансальці». Просто Д. Донцов категорично і безапеляційно формулював ці думки. Наприклад, він не заперечує, що «провансальці» любили народ. Вони мали своє поняття народу, але «це не було поняття нації політичної, лише – власне «народу», простіше кажучи, *плебса*»⁴³.

Д. Донцов звинувачував «провансальців» у тому, що в народі вони бачили щось містичне, бо все, що виходило із глибини юрби, набувало для них вищої, містичної сили, вони були представниками «маси», а не народу як політичної нації. «Свій патріотизм вони принизили до любови, до «рідної стороньки», до її звичаїв, до «регіоналізму». Замість вкласти в поняття нації велику ідею, високу ціль, що стояла б понад «партикулярним», – вони зробили собі Бога з феноменального – обмежили об'єм поняття нації (1). Замість включити в поняття нації не тільки «нині», але й «завтра» – вони задовольнилися лиш першим; вони обмежили поняття нації в часі (2). Вони були поза часом, а їх ідея – ні ретроспективною, ні проспективною, без традицій *вчора*, без завдань *завтра*. Взиваючи до розуму й виклинаючи почування, фанатизм, – вони зробили національне почуття плитким і яловим; обмежили його інтенсивність (3). Відповідно до того пристосувався й цілий їх світогляд, який знав замість «легенди», «міту» – погідну й нудну утопію (ad 1); замість руху – спокій (ad 2) і замість протесту – немічний жаль (ad 3)»⁴⁴.

Багато з того, що Д. Донцов говорив у «Націоналізмі» про «народ» і «масу», «юрбу», про «народ» і «провід», про

неоднозначність масової свідомості, про більшовизм дивним чином перегукується з тим, що згодом писав Ортега-і-Гасет у своїй праці «Бунт мас» (1929). А скажімо, «Що таке нація?» Д. Донцова – це, загалом, реферат думок іспанського філософа і їх проєкція на український ґрунт. Але це принагідне зауваження, важливо інше – думки Д. Донцова про націю, про її історичне завдання, про структуру життєдіяльності національного організму, його динаміку, тактику і стратегію були суголосними настроям тієї частини українського суспільства, яка, розчарувавшись в демократичних, ліберальних, соціалістичних, федералістських, пацифістських ілюзіях вождів української революції, в психології «рутенства» і «провансальства», відмовлялася від попереднього ідейно-теоретичного і словесного мотлоху, прагнула нового слова – відважного переосмислення причин поразки і програми дій на майбутнє. В архівах зберігся машинописний рукопис М. М. «Політичне положення української нації і студентство», що датується 1923 роком. Річ навіть не в тім, що його назва перегукується із назвою знаменитого виступу Д. Донцова на студентському з'їзді у Львові 1913 року, а в тих думках, які висловлював автор. Лише одна із них, що прямо стосується предмету розмови: «Наївним самодурством є думка, що якому-небудь народові без держави власна мова і якась історична традиція вистарчить для охорони перед політичними державними націями. Недержавні народи остануть назавсідги підрядними елементами, котрих послідовно й безапеляційно асимілюватимуть державні народи не тільки політично, але й культурально»⁴⁵.

¹ Андрусів П. Мистецтво і політика // Авангард. – 1970. – Ч. 5. – С. 361.

² Ребет Л. Теорія нації. – Львів, 1997. – С. 119.

³ Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992. – С. 59.

⁴ Рудницький С. Чому ми хочемо Самостійної України. – Львів, 1994. – С. 296.

⁵ Кедрин І. Життя. Події. Люди: Спомини і коментарі. – Нью-Йорк, 1976. – С. 217-218.

⁶ Шерех Ю. Пороги і запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеологія. – Харків, 1998. – Т. II. – С. 201-202.

⁷ Шляхи. – 1916. – Ч. 5. – С. 179.

⁸ Грушевський М. Українство і питання дня в Росії // Літературно-науковий вістник. – 1905. – Т. XXX. – С. 129.

⁹ Там само.

¹⁰ Грушевський М. Гріхи наші // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Т. XXXVIII. – С. 328.

¹¹ Вассиян Ю. Твори. – Торонто, 1972. – Т. 1: Степовий сфінкс: Суспільно-філософські нариси. – С. 207.

¹² Ренан Е. Що таке нація? // Націоналізм: Антологія. – К., 2000. – С. 117.

¹³ Там само. – С. 118.

¹⁴ Там само. – С. 118.

¹⁵ Там само. – С. 119.

¹⁶ Там само. – С. 120.

¹⁷ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С. 250.

¹⁸ Там само. – С. 252.

¹⁹ Цит. за: Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали / Упор. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Сучасність, 1983. – Т. I. – С. 112.

²⁰ Там само. – С. 113.

²¹ Шлемкевич М. Галичанство. – Нью-Йорк; Торонто, 1956. – С. 250.

²² Там само. – С. 44.

²³ Франко І. Молода Україна: Часть перша: Провідні ідеї й епізоди. – Львів, 1910. – С. 3.

²⁴ Франко І. Свобода і автономія // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Т. XXXVII. – Кн. 2. – С. 292.

²⁵ Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Літературно-науковий вістник. – 1906. – Т. XXXV. – Кн. 8. – С. 226-240.

²⁶ Там само. – С. 232-233.

²⁷ Там само.

²⁸ Франко І. Молода Україна: Часть перша: Провідні ідеї й епізоди // Львів, 1910. – С. 32.

²⁹ Вивід прав України: Документи і матеріали. – Нью-Йорк, 1964. – С. 152.

³⁰ Франко І. Поза межами можливого // Літературно-науковий вістник. – 1900. – Т. XII. – Кн. X. – С. 3.

³¹ Там само. – С. 7.

³² Там само. – С. 7-8

³³ Там само. – С. 10.

³⁴ Там само.

³⁵ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С. 281.

³⁶ Донцов Д. Що таке нація? // Вістник. – 1937. – Кн. V. – С. 354-360.

³⁷ Там само. – С. 355.

³⁸ Там само. – С. 358.

³⁹ Донцов Д. Націоналізм. – Лондон; Торонто, 1966. С. 99.

⁴⁰ Там само. – С. 83.

⁴¹ Там само. – С. 86.

⁴² Там само. – С. 103.

⁴³ Там само. – С. 159.

⁴⁴ Там само. – С. 161.

⁴⁵ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 399, оп. 1, од. зб. 109, арк. 4.

4. 2. Основні елементи структури західноукраїнської преси

Якщо виходити з того, що структура преси повинна відображати соціальну структуру суспільства, його економічного, політичного, духовного, побутового життя, інтелектуально-духовний рівень, соціально-психологічний стан суспільства, еволюцію і динаміку його розвитку, то, на наш погляд, основними елементами структури західноукраїнської преси були:

а) преса регіонів (Східної Галичини, Буковини, Волині, Карпатської України);

б) провінційна преса;

в) преса політичних партій і рухів;

г) преса громадських товариств і організацій;

г) преса, що відображає різноманітні види життєдіяльності суспільства і людини (літературно-мистецька, фахово-станова, спортивна, краєзнавча тощо);

д) преса, що розрахована на читачів, яким притаманні певні демографічні, статеві чи вікові ознаки (жінки, молодь, підлітки, діти).

Східна Галичина – один із західноукраїнських регіонів. Кілька разів в історії України відіграла вона надзвичайну роль, завдяки їй не пішла в небуття українська ідея, не зникла на міжнародній арені українська справа. Не применшуючи ваги будь-якого іншого регіону західних земель, ми іноді навіть ототожнюємо Східну Галичину з усім українським Заходом, хоча й здаємо собі справу з того, що це допустимо лише тоді, коли йдеться про кардинальні історіософські проблеми нашого буття. Власне завдяки М. Грушевському ми можемо говорити про функціональне значення (і призначення) різних українських регіонів. Так, й ідея П'ємонту як реальний факт нашої історії, як одна із засад нашого політичного мислення, як засада (і провідна тема) західноукраїнської преси не є випадковою. Галичина свою роль виконала, якщо йдеться про першу половину ХХ ст. У цьому її всеукра-

їнське значення, так само, як і її преси – ось чому саме ця преса, творчість її публіцистів є основним видом джерел нашого дослідження.

Щодо преси Буковини. Складні історичні перипетії наклали свій відбиток на процес національної ідентифікації українців Буковини. Селянські повстання тут були ще напередодні «весни народів» 1848 р., боротьба за адміністративну автономію завершилася у 1861 р. і Буковина стала коронним краєм. Оцінити однозначно цей факт важко. З одного боку, буковинським українцям було легше протистояти спробам румунізації в умовах Габсбурзької монархії і панування німецької мови і культури. З іншого, боку, національне відродження почалося тут набагато пізніше, ніж у Галичині – дослідники історії Буковини пов'язують це з тим, що українське національне життя очолили народовці аж у середині 80-х рр. ХІХ ст. Одну із причин цього ми вбачаємо і в слабких впливах Греко-католицької церкви, оскільки більш поширеним тут було православ'я.

Галицькі українці вважали, що водночас буковинські українці сповна не використали кращих умов для національного розвитку, що ці умови сформували не лише певний стиль, але й тип українця, в якому домінували такі риси, як поміркованість, лояльність.

Про періодизацію журналістського процесу на Буковині, структуру української преси та основні проблеми, що вона порушувала, ми пишемо в розділі «Преса Буковини» у «Нарисах» західноукраїнської преси першої половини ХХ ст.»¹. Крім цього, є вагоме дослідження М. Романюка.

Щодо преси Волині (західної частини Волині). Волинь теж не залишилася осторонь того магістрального шляху, яким розвивалася політична думка українців і йшла українська історія загалом. Але той факт, що Волинь після розподілів Польщі відійшла до Росії, негативно позначився на національному житті і надовго зумовив його характер і особливості. Ліквідація Греко-католицької церкви, придушення польського повс-

тання 1830-1831 років, а потім 1863 р. означали безумовне зросійщення. Російський уряд віддав Почаївський монастир Російській православній церкві і надав йому статус Лаври, яка теж стала центром національної і духовної асиміляції українців. Практично аж до визвольних змагань 1917-1920 років. Волинь стояла осторонь навіть того культурного руху, що був дозволений і відбувався в Наддніпрянській Україні. Сусідство з Галичиною практично нічим не позначилося – «сокальський кордон» виявився нездоланною перешкодою. Під час Першої світової війни частина Волині опинилася в умовах австрійської окупації. Українські січові стрільці, які були там, започаткували українізацію національного життя. Національне відродження почалося після лютневої революції 1917 р. (За іронією долі велику роль у цій події відіграв Волинський полк, який складався з українців). Повторилася звична історія – як тільки окремі українські землі звільнялися від чіпких обіймів агресивного північного сусіда, українець підіймався (десь швидше, десь повільніше) до свідомого національного життя. Один із прикладів – Волинь.

Українським патріотам довелося витримати жорстоку боротьбу за впровадження української мови в богослуження. Дослідження І. Павлюка про українську пресу Волині² свідчать, що вона поволі, з труднощами, долаючи і власну інертність, і відсталість української національної самосвідомості, і опір противників (з одного боку влада, пропольські сили, з іншого – проросійські впливи), але преса Волині прямувала разом із своїм читачем до української ідеї. Вона не набула і не могла набути такого розмаху, як у Галичині, не була достатньою структурованою і все ж тут можна виокремити пресу УНР, загальнополітичні видання, пресу для селян, кооперативну пресу, церковно-релігійну пресу, пресу політичних партій, пресу культурно-освітню, дитячу і молодіжну. Практично не було літературно-мистецьких видань та інших важливих видів преси³.

Від початку 30-х років на Волині щораз більше посилюється вплив ідей українського націоналізму. Волинь почала

виявляти український національний характер, долаючи і деякі внутрішні суперечності, і розгул польських шовіністських сил. Українська преса і громадськість Галичини уважно стежили за розвитком подій на північно-західних землях. «Волинська» рубрика була постійною у найбільш впливових виданнях («Діло», «Новий час», «Нова зоря»), О. Саліковський, відомий діяч і публіцист, писав у статті «Доля Волині і Полісся»: «Волинь і Полісся не лише починають грати ту роль, яку їм судила доля у вирішенні загально-українського питання... Вони займуть рівнорядні, або й ширші місця щодо масової національної сили»⁴.

...«Сонце сходить у Карпатах!», – так образно висловився відомий політичний діяч і публіцист Ю. Ревай про події 1938-1939 рр. у Карпатській Україні. Ця метафора містила в собі одну парадоксальну істину: хай на короткий час, але сонце державності справді зійшло у Карпатах, у Карпатській Україні, цій, раніше найвідсталішій у національному відношенні частині України. Сотні років закарпатських українців переконували у тому, що вони не є українцями. Вони залишилися без інтелігенції, без достатньо міцних культурних і економічних зв'язків з іншими українськими землями. Але якщо ті кількості тисяч українців, які тут жили, не асимілювалися, якщо надія на краще майбутнє не вмерла і в їхніх душах жевріла іскра українства, то раніше чи пізніше це повинно було матеріалізуватися – такий шлях віковичної української мрії про державність.

Структуру української преси Карпатської України, характер і зміст журналістського процесу ми докладніше розглядаємо у розділі «Преса Карпатської України» («Нариси з історії західноукраїнської преси першої половини ХХ ст.: Структура. Частина друга»).

У Галичині завжди розуміли важливість розвитку українського національного життя в регіонах. Свідченням того є рубрики в галицькій пресі. Так, на наш погляд, не випадково місцем видання «Нового часу», ілюстрованого політич-

но-господарського часопису, було зазначено і Львів, і Луцьк (видавав і редагував І. Тиктор), у виданні була широко репрезентована волинська тематика. У такому вигляді видання виходило у 1923-1924 рр. Зауважимо, що на сторінках львівського «Нового часу» (1923-1939) постійно появлялися публікації про українське життя на північно-західних землях.

Інший приклад. У 30-х роках польська влада посилила наступ на окраїнні українські етнічні землі. Маємо на увазі нищення православних церков на північно-західних землях, спробу відірвати від українського національного життя Лемківщину. Створення Лемківської апостольської адміністрації здійснювалося не без домагань польського уряду. Ватикан створив цю греко-католицьку церковну адміністративну одиницю на початку 1934 р. нібито для того, щоб запобігти поширенню православ'я. Влада робила все, щоб нейтралізувати вплив Галичини на Лемківщину, а щоб не допустити українізації цього регіону, підтримувала москвофілів, нав'язувала лемкам думку про їхню національну окремішність, але водночас намагалася полонізувати їх. У 1932 р. при «Просвіті» було створено Лемківську комісію, яка мала на меті поширювати освіту і підіймати національний і культурний рівень українців Лемківщини. Влада вже у 1935 р. заборонила її діяльність, а керівництву «Просвіти» «порадила» не втручатися у справи Лемківщини. Щоправда, комісія не припинила своєї роботи, а назву змінила і стала Комісією для західних окраїн.

У таких умовах і було вирішено видавати двотижневик «Наш лемко» (1934-1939), який виходив як додаток «Народної справи» (гадаємо, що це була спроба розповсюджувати «Народну справу», газету для селян, і на Лемківщині, тим більше, що «Новий час», інше впливове і зі значним накладом видання концерну «Українська преса» і так було переважане додатками). Генеральна мета видання – українізувати Лемківщину, долати негативні настрої і тенденції, що можна було зауважити серед лемків, переконуючи їх в тому,

що вони українці, і залучити їх до боротьби за українські національні інтереси.

Останнім часом наші дослідники звернули увагу на провінційну пресу. Треба зазначити, що духовне і політичне життя західноукраїнської провінції досліджено мало. У діаспорі виходили історично-краєзнавчі й мемуарні збірники, присвячені різним західноукраїнським регіонам, але авторам (здебільшого непрофесійним дослідникам) без архівних матеріалів, без інших важливих документів не завжди вдавалося відтворити життя об'єктивно, хоча їхні спогади мають незаперечну цінність. Далекі від істини історично-краєзнавчі дослідження авторів радянського часу. Дослідження, що почали появлятися уже в часи незалежності, суттєво заповнюють цю прогалину, йдеться і про провінційну пресу, що її досліджують наші історики-пресознавці (М. Романюк, М. Галушко, М. Васильчук, О. Дроздовська). Ця преса не була однорідною і рівноцінною. Одна річ, коли у наших містечках (так само, як у Львові з польсько-єврейською більшістю) появлялися видання (за типом радше інформаційний бюлетень) якогось товариства (наприклад, «Вісті філії товариства «Просвіта» в Белзі, Бібрці, Дрогобичі, Калуші, Сокалі, Ходорові), а зовсім інше, коли ми маємо справу з таким центром української видавничої справи, як Коломия; одна річ, коли в повітовому містечку виходило (не завжди і не скрізь) одне чи два періодичні видання, а інша – коли мова йде про Тернопіль, Станіслав, Перемишль, Дрогобич тощо. У певних випадках можна говорити навіть про унікальність конкретного випадку (наприклад, видавничі і газетні справи у Коломиї), але й тоді варто з'ясувати комплекс тих позитивних чинників (духовних, економічних, політичних), які зумовили появу такого феномену. Але здебільшого унікальність факту мало що говорить про тенденції процесу, у цьому разі журналістського. Є кілька важливих моментів, пов'язаних із функціонуванням провінційної преси. Так, її наявність і бажання провінційних громадських діячів видава-

ти «свою» газету свідчить про значення і авторитет періодичної преси, про розуміння її необхідності в структурі національного життя того чи іншого району (не завжди ініціатива видавати місцеву газету чи журнал мала безапеляційну підтримку, оскільки коштів не вистачало іноді й солідним львівським видавцям); наявність книговидавничої справи і періодичної преси свідчила як про певний рівень національної свідомості, так і про культурно-духовний, інтелектуальний рівень середовища; організація журналістського процесу і власне журналістика вимагали і певних морально-психологічних рис, насамперед, самовідданості, громадянської відваги, оскільки була пов'язана із захистом національних інтересів, а тому була опозиційною до влади.

Незважаючи на помітну тенденцію до розвитку місцевої преси, ця тенденція на початку ХХ ст. не була визначальною. Лише проголошення Західно-Української Народної Республіки і процес державотворення спричинилися до появи низки газет, друкованих органів повітових комісаріатів. Першим виданням був «Станіславівський голос», що появився 5 листопада 1918 р. Згодом почали виходити «Голос Поділля» (Тернопіль), «Голос Покуття» (Коломия, видавала Окружна національна рада), «Дрогобицький листок», «Голос з-над Буга» (Сокаль), «Голос Калуша», «Збаразьке слово», «Чортківський вістник», «Золочівське слово», «Наддністрянський вістник», «Покутський вістник», «Наш голос» (Перемишль), «Урядові вісти Косівського повіту», «Бережанський вістник», «Товмацькі вісти». В умовах воєнного часу, коли потрібно було докласти неймовірно важливих зусиль для захисту держави, місцева преса виконувала свої традиційні функції. Можна зробити висновок, що діяльність кожного друкованого видання була зумовлена не лише потребами функціонування державного апарату, але й виявом творчої енергії народу, який почав розбудову своєї держави. Звичайно, що авторам багатьох публікацій бракувало професійної вправності, але все ж «провінційність» не була по-

няттям географічним. Не можна сказати про такі газети, як урядовий орган «Республіка» (почав виходити на початку січня 1919 р.) або ж про газету «Стрілець», яку видавав і редагував В. Пачовський, що це «провінційні» (у негативному, тобто, сенсі) видання. На нашу думку, саме тоді, в ті кілька місяців існування ЗУНР, закладалися кращі традиції провінційної преси як органічного елемента усієї системи західноукраїнської преси, хоча й ідеалізувати, зрозуміло, ситуацію теж не варто. Якщо в «Українському голосі» кінця 20-х – початку 30-х років працювали такі відомі журналісти, як Ю. Вассиян, З. Пеленський, О. Бабій, Б. Кравців і газета була не просто трибуною націоналістичних ідей, а якісним професійним виданням, то газета «Рідний ґрунт» (Коломия, 1935) через лайливість, крикливість, а загалом непрофесійність не викликала симпатій навіть у прихильників націоналізму.

Найважливішим елементом структури західноукраїнської преси була преса партій. Політичний рух не появляється там, де відсутня достатня мотивація боротьби якоїсь соціальної сили чи політичного руху за політичні цілі. Культурницький рух є суспільним рухом, але ще не політичним, проте суспільна природа такого руху не може не набувати політичного характеру. Поява політичної партії свідчить про політичну зрілість і політичну структурованість суспільства. На західноукраїнських землях на шляху до національної незалежності потрібно було долати залежність і політичну, і економічну, і культурну. Ці сфери життєдіяльності не існують ізольовано. Поява «Русалки Дністрової» не була політичним актом, але І. Франко назвав її проблеском революційного духу. Політичне життя в Галичині почалося з «весною народів». Воно розвивалося у протистоянні з поляками і москвофілами, долаючи консерватизм мислення і лояльність поведінки.

Іноді про народівців і москвофілів говорять як про партії. Це були рухи, течії, якщо взяти до уваги характер і зміст діяльності, назвати їх партіями можна лише умовно, фігу-

рально. Зрештою, москвофільська течія мала навіть яскравіше виражений політичний характер, ніж народівська: москвофіли ставили перед собою політичну мету, бо прагнули об'єднання з іншою державою (Росією), вони отримували гроші від цієї держави, тобто у їх діяльності був склад злочину, а тому, скажімо, суд 1882 р. над І. Наумовичем та іншими керівниками москвофільського табору випадковістю не був. І. Франко писав про аморальність москвофільства, проте вплив москвофілів був відчутним, особливо у 60-80-х роках ХХ ст., адже вони керували Галицько-Руською матицею, Народним домом, «Обществом им. Михаила Качковського», у 1871-1878 роках заснували понад 180 читалень у селах, а народівці – всього вісім⁵. Вони видавали газету «Слово» такою мовою, яку не сприймали не лише в Галичині, а й в Росії.

Національне відродження, що починалося як рух культурницький під впливом творчості Т. Шевченка, під впливом відродження інших слов'янських народів, а також і як запізніла реакція багатомільйонного народу на вимоги часу, поступово політизувалося і культурницький рух трансформувався, ставав ширшим, набував ознак руху політичного. Галицькі українці зазнали першого розчарування у політиці Відня щодо українських планів, оскільки Відень практично віддав Галичину полякам після австро-угорського компромісу (перетворення Австрії в дуалістичну імперію – Австро-Угорщину) 1867 р. Це розчарування було й однією із причин зміцнення москвофільських настроїв. Але це зумовило і появу народівського руху. На підставі низки статей І. Франка («Після з'їзду українських радикалів», «Українські народівці і радикали», певною мірою «Формальний і реальний націоналізм», навіть стаття ще молодого І. Франка «Критичні письма о галицькій інтелігенції») можна зробити певний висновок про погляди І. Франка на генезу і становлення українських партій. Так, цікава його думка про національне відродження у Галичині як романтичне українофільст-

во, про те, що галицьке українофільство закінчилося із заснуванням «Просвіти». Слушною була думка, що такий напрям (романтичне українофільство) не міг бути чимось тривким, що не українофільський, але «галицький, народовський, продиктований умовами в цьому краю, а ще більше власними, а не на хвильку позиченими у Шевченка поглядами одиниць і дрібних гуртків галицьких українців – мусив взяти перевагу в «Просвіті», товаристві чисто галицьким, що було призначено для місцевого народу і було змушене жити і працювати в місцевих умовах»⁶.

Але було ще тоді у поглядах І. Франка багато чого від М. Драгоманова (йдеться про кінець 80-х – початок 90-х років ХІХ ст.) – недооцінка національного моменту, суб'єктивність в оцінці явищ галицької дійсності, підхід до соціальних проблем із соціалістичних («радикальних») позицій, дуже загальний погляд на Росію. Не випадково І. Франко відійшов від Русько-української радикальної партії і став одним із засновників Національно-демократичного стороництва (1899) – зробив він це через те, що зрозумів хибність і небезпеку соціалістичних ідеалів і зрозумів значення національного ідеалу, хоча цей ідеал, як гадав І. Франко, був «поза межами можливого». Цей факт означає, що ми повинні розважливіше підійти до того, як І. Франко оцінював народовський рух 60-80-х років ХІХ ст. Те ж саме стосується і преси. У статті «Формальний і національний реалізм» І. Франко закликав народовський орган «Правду» до історизму мислення, до історизму в осмисленні суспільних явищ, до історично-порівняльного методу аналізу, він звинувачував «Правду» у формально-національному, формально-патріотичному мисленні. Наслідок такого підходу І. Франко бачить у тому, що «Правда» не може пояснити, чому москвофільські видання «Наука», «Правда русская» користуються популярністю серед селян, які водночас влаштовують святкові вечорниці в пам'ять Шевченка і Шашкевича! Щоправда, й І. Франко не з'ясував ні психологічної, ні суспільної

природи цього факту, хоча він слушно захищав тих москвофілів, які прислужилися українській справі, і слушно відзначав вплив російської літератури. Відповідь, на нашу думку, треба шукати і в «дитячій хворобі росту» нашої політичної свідомості, і в недостатній політичній культурі галицького села, і в активному впливові москвофільства, підкріпленому значними фінансовими внесками російського уряду.

У 1900 р. від Української радикальної партії відкололася меншість і заявила про себе на сторінках «Волі» – органів нової партії – Української соціал-демократичної партії. До 1907 р. вона була частиною Польської соціал-демократичної партії Галичини і Шлеська, яка входила до складу соціал-демократичної партії Австрії. Але молодші члени прагнули самостійного політичного життя. Коли українські соціал-демократи переконалися, що польські колеги постійно виявляють неповагу до українських національних інтересів, коли українським соціал-демократам довелося вибирати між т. зв. пролетарським інтернаціоналізмом і національною гідністю, то вони вибрали останнє: в червні 1911 р. відбувся з'їзд УСДП і та частина партії, за якою стояли українські робітники, культурно-просвітні товариства «Воля», преса (газета «Вперед»), відокремилася.

Об'єдналися дві фракції УСДП у 1914 р. Впливу партія не мала, оскільки й соціальна база (українське робітництво) була незначною.

У 1896 р. О. Барвінський на честь 300-річчя Берестейської Унії заснував Русько-католицький союз, що аж в 1911 р. став Українською християнською-суспільною партією, із газетою «Руслан» як друкованим органом. Лідери партії – О. Барвінський, Н. Вахнянин, К. Студинський. Партія не стала впливовою, хоча авторитет Греко-католицької церкви мав би цьому сприяти.

Так сформувалася система українських політичних партій. Москвофільство офіційно як політична партія не уконституювалося, хоча виконувало в міждержавній і в політич-

ній боротьбі ту роль, що її написав уряд Росії, залишилася тим політичним козирем, тим провокаційним чинником, що його ефективно використовували поляки у боротьбі з українцями.

В українській публіцистиці і політичній думці вже від середини ХІХ ст. треба було відповідати на кардинальні, навіть доленосні питання, що іноді мали альтернативний характер: самостійність і свобода чи автономія і, відповідно, асиміляція в чужорідному державному організмі, національне чи соціальне у поглядах на суспільне життя народу; Європа чи Росія як орієнтири у духовному і політичному розвитку; боротися чи виживати у межах дозволеного.

Незважаючи на різницю в програмах, незважаючи на полеміку в пресі, усі ці партії були українськими за своєю головною метою, за змістом діяльності чи навіть і за національним складом (навіть УСДП). Між ними не було принципової протилежності, полярності.

Український політичний рух на Буковині був слабший, ніж у Галичині, хоча умови для розвитку українського національного життя тут були сприятливіші.

Проте у найскладніших умовах перебували українці Закарпаття, де по суті український рух був відсутній не лише як політичний, але й як культурницький.

Національну єдність українські політичні партії продемонстрували з початком війни: до Головної Української Ради увійшли представники націонал-демократів, радикалів і соціал-демократів (згодом, у травні 1915 р. ГУР було перетворено на Загальну Українську Раду, до якої увійшли представники Союзу визволення України, а також і представники Буковини.

Так само із виникненням ЗУНР представники усіх основних партій увійшли до складу уряду і парламенту. Найбільше місць у парламенті мали націонал-демократи, потім радикали, соціал-демократи і кілька місць мала селянсько-радикальна партія К. Трильовського.

Розбудова життя відбувалася в демократичній і навіть ліберальній атмосфері. До влади прийшли українські політичні й громадські діячі, які пройшли добру, цивілізовану школу парламентської і політичної боротьби в конституційній монархії, але урядові бракувало твердості й рішучості, послідовності у проведенні реформ. Забезпечити національним меншинам рівноправність і терпимо ставитися до опозиції, яка стояла на антидержавницьких позиціях, – що ще треба зробити, щоб називатися демократичним урядом? Це у той час, коли поляки в окупованому Львові почали погроми і репресії проти українців і євреїв.

Партійне життя протягом станіславського періоду було бурхливим. Тут відбулися з'їзди всіх основних партій. З'їзд Української радикальної партії підтвердив вірність раніше висловленим положенням партійної програми, але найважливіше – партія і її друкований орган (щоденник «Народ») виступили проти радянської системи, проти будь-якого натяку про диктатуру, пролетаріату, вони підтримували демократичний характер Української Народної Республіки.

На своєму з'їзді УНДП отримала нову назву – Українська народно-трудова партія. На з'їзді теж лунали думки про розбудову держави на засадах демократизму, поступу і національної справедливості, зазначалося, що партія не хоче полеміки з іншими партіями. Партійним органом на той час стала газета «Свобода».

Відбувся і з'їзд соціал-демократів. Спочатку УСДП була в урядовій коаліції, але в грудні 1918 р. вона перейшла до опозиції. Окремих керівників партій (найбільше С. Вітика, О. Безпалка) тягнуло вліво, у бік більшовизму.

Після поразки визвольних змагань почалася розбудова партійної структури галицького суспільства, як і на всіх інших західноукраїнських землях. Гіркота воєнної поразки поглибилася і поразкою на дипломатичному фронті, розчаруванням від рішення Ради амбасадорів країн Антанти. Потрясіння і реорганізації зазнали всі партії.

У травні 1923 р. відбувся з'їзд Української народної трудової партії. З'їзд підтвердив свою відданість ідеалові самостійності, але, по суті, прийняв ухвалу про вимогу автономії у межах Польщі. Це спричинило розкол. Частина членів партії і далі підтримувала орієнтацію Є. Петрушевича на радянську Україну. Коли прихильники цієї ідеї перемогли на з'їзді у вересні 1924 р., з партії вийшла група на чолі з С. Підгірським. Ідейним і ідеологічним центром групи став журнал «Заграва» (Д. Донцов, Д. Паліїв). Узимку 1924 р. вони заснували Українську партію національної роботи. Вплив Д. Донцова як публіциста на «загравістів» був значним і названа партія була єдиною із легальних партій, що стояла на націоналістичних позиціях, а це було щось нове і незвичне для галицької політичної і громадської думки, хоча у публіцистичних виступах Д. Донцова того часу було гостро розкритиковано традиційне партійництво («Підстави нашої політики», «Bellua sine capite», «Atrophia cerebri», «В. Ленін»), традиційне розуміння і призначення партій та їх вождів. Не зрозумів цього (на той час) і Д. Паліїв. Значна частина членів новоствореної партії пішла за ним і разом із тими членами УНТП, що гуртувалися навколо «Діла» (група «Діло»), з Українською парламентарною репрезентацією (Волинь) у липні 1925 р. вони утворили Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). У листопаді 1926 р. на другому з'їзді було прийнято програму партії, основними моментами якої в ідеологічно-політичній частині були самостійність, соборність, демократія, антикомунізм, але партія, принципово заперечуючи революційні методи боротьби за державність, не могла не прийти до більш реальної, як здавалося, ідеї автономії. Звідси і зрозуміла увага до розбудови українського життя легальними засобами (гасло «органічної праці»), схильність до компромісів, до лояльності щодо влади. УНДО було найбільш численною і найбільш впливовою зпоміж легальних українських партій – з добре поставленою пресою: «Свобода» була офіційним органом, «Шлях нації»

– теоретичний орган партії. Формально «Діло» не було офіційним органом УНДО, але фактично підтримувало політику партії, хоча були й розбіжності – в середині 30-х років «Діло» виступало проти «нормалізаційної» політики керівництва УНДО, – власне тоді І. Кедрин написав у передовій статті «Діла», що «Діло» не є партійним органом, а вільно й незалежно висловлює українську громадську думку⁷. Політику УНДО підтримувала формально позапартійна преса концерну «Українська преса» (насамперед, це «Новий час», що за кількістю передплатників був другим після «Діла»), преса інших громадських, культурно-освітніх, спортивних організацій, товариств, установ тощо.

На відміну від «трудовиків», партія «радикалів» не підтримувала уряд Є. Петрушевича. У 1926 р. Українська радикальна партія об'єдналася із соціалістами-революціонерами Волині (емігрантами із Великої України), так виникла Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП). Своїм ідеологом партія визнавала М. Драгоманова, чий культ (як І. Франка, Т. Шевченка, Лесі Українки) вона пропагувала. УСРП проповідувала немарксистський соціалізм, в національному питанні вона не жертвувала національним на користь соціального моменту, не підтримувала вона і тактику революційної боротьби. УСРП входила до II інтернаціоналу, що теж вказує на суть проголошуваних соціалістичних гасел і на суть того соціалізму, що вона його проповідувала. УСРП видавала «Громадський голос», організувала видавництво «Самоосвіта», чим протистояла «Просвіті». Під її впливом була молодіжна організація «Каменярі». На сторінках своєї преси УСРП дуже гостро полемізувала не лише з ОУН, але й з УНДО. На думку М. Стахова, одного із лідерів і провідних публіцистів УСРП, в Галичині і міжвоєнної доби спостерігалася передвоєнна тенденція до двопартійної системи, де вирішальний вплив мали лише УНДО і УСРП⁸. Провідні діячі і публіцисти партії – Л. Бачинський, К. Коберський, В. Лисий, М. Матчак, О. Павлів, М. Стахів.

У період між двома світовими війнами не мала впливу Українська соціал-демократична партія. Якщо до війни галицькі соціал-демократи співробітничали з польськими соціалістами, musiли поступатися їм в національному питанні в силу хибних вимог пролетарської солідарності (що й призвело до розколу в їхніх лавах), то по війні, зокрема після рішення Ради амбасадорів у березні 1923 р. соціал-демократи заразилися «радянським впливом». Через зв'язки партії з нелегальною Комуністичною партією Західної України польська влада заборонила УСДП. Відновила вона свою діяльність у 1928 р., але вже на традиційних демократичних засадах на чолі з В. Старосольським, Л. Ганкевичем, П. Буняком. Преса партії – газети «Земля і воля» (1907-1912, 1919-1924), «Вперед» (1912-1934), «Праця» (1918), «Соціалістична думка» (Львів, 1921-1922 рр.), «Праця» (1927-1934). Провідні публіцисти – П. Буняк, Л. і М. Ганкевичі, В. Старосольський, В. Темницький.

Суспільно-християнський рух у повоєнний час відновився як Українська християнська організація (УХО) в 1925 р., але, як і раніше, ця організація впливу не мала та й не відновилася як партія, це справді була громадська структура, що займалася вихованням вірних у католицькому дусі, але щодо комуністичних ідей, більшовизму посідала непримиренну позицію. Цей рух часто змінював назву, тривав пошук своєї політичної ніші. У 1930 р. було створено Українську католицьку народну партію, згодом Українську народну об'єднану партію, яка в 1936 р. перестала існувати. Цей рух функціонував під патронатом єпископа Г. Хомишина. Ідеологічним рупором була газета «Нова зоря» за редакцією О. Назарука. Впливу як партія УКНП і УНО не мали. І. Кедрин, який оцінював українську партійну систему середини 30-х років, писав у статті «Хаос та платформа консолідації», що вплив партії обмежується до терену однієї єпархії. Єпископ Г. Хомишин, іноді висловлював думки, що їх не завжди поділяли духовенство й інтелігенція, а тим більш молоде покоління, яке

виступало проти угодовства. Так, суперечливим був його «Пастирський лист про політичне положення українського народу в польській державі» (1931), в якому він висловив думку, що негативне ставлення українців до польської держави не відповідає ані вимогам природного розуму, ані віри й етики, а українському суспільству завдає лише великих втрат та шкоди. Г. Хомишин засудив саботаж навіть в ім'я високих ідеалів, закликав до лояльності.

У 1931 р. було створено Український католицький союз, що мав репрезентувати ширші кола духовенства й інтелігенції, органом його стала газета «Мета», що почала виходити того ж року. Відсутність впливової суспільно-християнської партії попри величезний авторитет Церкви пояснити можна: греко-католицьке духовенство традиційно підтримувало УНДО.

У 1933 р. від УНДО відкололася частина тих, хто не погоджувався з політичним курсом керівництва партії. Їх очолював Д. Паліїв, який і заснував ще одну партію, під назвою Фронт національної єдності. Своє місце у політичній системі ФНЄ шукав, заперечуючи угодовство керівництва УНДО і революційну тактику ОУН. Партія сповідувала націоналістичний свідогляд, але діяла легально. ФНЄ мав кілька періодичних видань – щоденну газету «Українські вісті» (1935-1939), тижневик «Батьківщину» (1934-1939) і «Перемогу» (1936-1939), теоретичний орган. М. Шлемкевич, головний ідеолог партії, впровадив у політичний і публіцистичний обіг поняття «творчий націоналізм» (стаття «Ідеологічні підстави творчого націоналізму»)⁹. Намагаючись відмежуватися від чинного або інтегрального націоналізму Д. Донцова, ФНЄ претендував на керівництво національним життям і полемізував з іншими політичними партіями іноді навіть із незначного приводу. Провідні діячі і публіцисти – Д. Паліїв, М. Шлемкевич (М. Іванейко), С. Волинець, І. Гладилович, О. Бабій.

Були партії нечисленні, з незначним впливом, але чия поява була симптоматичною, оскільки була зумовлена не

стільки структурою українського суспільства, не світоглядом, настроями і політичними симпатіями певної соціальної групи, скільки політичною кон'юнктурою, була інспірована антиукраїнськими силами. Це можна було зауважити на всіх західноукраїнських землях, що входили до складу Польщі, Чехо-Словаччини чи Румунії. Входження українців до політичних партій державних народів означало асиміляцію політичної думки українців, свідчило про намагання перешкодити єдності українського руху. Поява такої партії, як Українська селянсько-радикальна партія, не була показовою, оскільки її виникнення – це наслідок політичних амбіцій К. Трильовського. Характерним є інший факт: напередодні виборів до сейму (1922) польська влада спричинилася до появи Української селянської або хліборобської партії («хлібоїдів», як їх іронічно називали журналісти) на чолі з колишнім діячем Української радикальної партії С. Данилевичем. Партія видавала газету «Рідний край», в якій працювали С. Твердохліб і М. Яцків, відомі літератори.

Аналогічною проурядовою структурою в 30-х роках було і Волинське українське об'єднання, яке очолювали емігранти з Наддніпрянської України (голова П. Певний, згодом С. Тимошенко). ВУО видавало «Українську ниву» (1936), «Волинське слово» (1937-1939), хоча це політичне утворення не можна оцінити так однозначно, як це можна було б оцінити діяльність проурядової партії в Галичині, тим більше, що до ВУО були причетні наддніпрянські емігранти. Проурядовий характер ВУО безсумнівний, але були спроби захищати українські інтереси, були сподівання, що згода на компроміс викличе певні зміни в польській політиці стосовно української проблеми (але ця політика, по суті, на краще не змінилася).

У 1927 р. від УНДО відколослася група радянофілів. Так появилася Українська партія праці на чолі з В. Будзиновським. Проіснувала партія до 1937 р.

У статті «Хаос та платформа консолідації» І. Кедрин писав ще про одну партійну структуру і політичну силу, про

комуністів: «Комуністи, свідомі, приналежні до КПЗУ чи КПП, і несвідомі т. зв. Комунарі – найбільше прокляття нинішнього українського життя за границями УРСР»¹⁰. Таким же прокляттям українського національного життя було і москвофільство. У середовищі нинішніх дослідників історії української преси іноді виникає думка про москвофілів як про «заблуканих» братів, яких обманули, які хоча й помилялися, але робили і корисну справу. Справді, у І. Франка, у І. Кедрина, у М. Стахова (уже не кажучи про праці самих москвофілів) ці дослідники можуть знайти і позитивні відгуки на адресу москвофільства. Звичайно, що між москвофільством ХІХ ст., москвофільством 1900-1918 років, (коли воно стало явно політичним) і залишками москвофільства і радянофільства є різниця. Принципово ж важливим є один момент: незалежно від суб'єктивної позиції і намірів людей, заражених москвофільством, стратегічно, в історичній перспективі воно провадило до асиміляції українства. Ось чому нема підстав вважати москвофільські установи, організації, товариства, видання українськими національними структурами. Після окупації російською армією Львова (вересень 1914 р. – червень 1915) москвофільство стало політичним трупом, але воно реанімувалося не лише як радянофільство, а в набагато небезпечнішій формі – у появі прокомуністичних, пробільшовицьких симпатій. Комуністичний рух на західноукраїнських землях спирався, звичайно, на залишки москвофільства, але більшовицька пропаганда використала (так само, як в Росії і в Наддніпрянській Україні) для поширення своїх ідей, ті негативні соціально-психологічні настрої, які панували серед мас після кількарічних воєнних лихоліть. Не була таємницею і потужна фінансова підтримка комуністичного руху з боку Москви. Ні Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ), ні Комуністична партія Західної України (КПЗУ), в якій переважали не українці, а поляки і євреї, ні Сель-Роб у різних модифікаціях не працювали на українську ідею. Їхній вплив не варто перебіль-

шувати, а внаслідок судових процесів над українською інтелігенцією, голодомору він ще зменшився. У багатьох випадках колишні комуністи вливалися в український національний рух.

Лише націоналістичний рух (УВО – ОУН) із українських політичних сил перебував у підпіллі. Першою націоналістичною організацією на західних землях була УВО, але це була не політична, а військово-бойова організація, хоча займалася і пропагандистською діяльністю. Хронологічно націоналістичний рух виник після поразки визвольних змагань, але, про що вже йшла мова, це не означає, що саме поразка і є головною причиною зародження націоналістичних ідей, так само було б нонсенсом вбачати цю причину у сліпому механічному копіюванні європейського досвіду. Головна причина полягає в тому, що поява націоналістичного свідогляду – значною мірою закономірність розвитку української політичної думки, а тому цей світогляд є органічним для українського життя. Історичне значення націоналістичного руху полягає в тому, що саме ця політична сила змогла згодом організувати збройну боротьбу і чинити тривалий опір на два фронти – проти нацистської Німеччини і проти радянської тоталітарної системи. У цій боротьбі, що принесла багато жертв і страждань, була і вірність традиціям українського руху, і запорука неминучої перемоги української ідеї в майбутньому.

Було кілька організацій, що стояли на націоналістичних (або близьких до них) позиціях. Це Група української державницької молоді, Група української національної молоді, Союз української націоналістичної молоді, Організація вищих клас українських гімназій, Легія українських націоналістів. Про історію цих організацій та їхню пресу пише О. Тимчишин¹¹. Мала свій друкований орган і УВО¹². Преса ОУН як уже організованої політичної сили починається з теоретичного органу ОУН – журналу «Розбудова нації» (1928-1934). Основним завданням «Розбудови нації» було:

з'ясування теоретичних проблем українського націоналізму, дискусії з політичними противниками, ознайомлення членів організації з її основними документами. «Сурма» (1927-1934) була органом УВО і мала інші завдання. Публікації ідеологічно-пропагандистського характеру вона поєднувала з військово-політичною проблематикою¹³. Ці видання виходили за кордоном і їх до краю переправляли нелегально. У 1934 р. за кордоном виходив журнал «Український націоналіст» і в 1935-1939 роках «Націоналіст» (Філадельфія). За зберігання нелегальної преси («Розбудова нації», «Сурма») польська влада карала ув'язненням. Бракувало націоналістичної преси у краю. Таким органом націоналістичної думки був у 1929-1932 роках «Український голос» (Перемишль). Газета відіграла важливу роль у поширенні націоналістичних ідеологій. У ній співпрацювали З. Пеленський, Ю. Вассиян, Б. Кравців, О. Бабій, М. Колодзінський.

У краю почали виходити «Бюлетень Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ», «Юнак» (обидва видання у 1932-1933 рр.). Над ними працювали майже одні й ті ж співробітники – С. Охримович, І. Габрусевич, Д. Штикало, З. Коссак, С. Ленкавський. Але виходили вони теж нелегально, з перервами. Легальним виданням був студентський орган «Студентський шлях» (1931-1934), який багато зробив для поширення ідеології націоналізму. У 1933 р. виходив тижневик «Наш клич» і «Наш фронт» (за редакцією Я. Масляка), хоча «Нашого фронту» вийшло лише одне число. Таким чином, до кінця 1934 р. ОУН опинилася без преси – і легальної, і нелегальної. У 1935 р. влада заборонила видання журналів «Дажбог» і «Юних друзів» – теж націоналістичних видань. У 1935 р. спочатку у Коломиї, а потім у Львові виходив «Рідний ґрунт». Професійніше робили газету «Голос нації» (1936), оскільки там співробітничали Б. Кравців, О. Бойдуник. Після внутрішніх конфліктів почав виходити «Голос» (1937) теж за редакцією Б. Кравціва, але поліція заборонила і це видання. Не мали особливого впливу, зважаючи і на наклад, і на

обсяг (хоча загалом це були цікаві видання), такі журнали, як «Самоосвітник», «Антибольшевик», «Наш світогляд»¹⁴. Про пресу ОУН – УПА 40-х – початку 50-х років ширше ми пишемо в «Нарисах з історії української військової преси»¹⁵.

Українське суспільство було структуроване не лише за партійною ознакою. Політична структура радше завершувала ту структуру суспільства, в основі якої була розгалужена мережа різноманітних товариств, організацій, суспільно-громадських рухів і установ. З цього не можна робити висновок, що їх функціонування мало лише суто прикладне і зовсім не мало політичного значення. Створення навіть товариств громадського чи станового характеру, не кажучи вже про політичні партії, мало велике значення. Польська спільнота ще у передвоєнні часи чинила українцям всілякі перешкоди у створенні національних товариств в економічній, культурно-освітній, спортивній сфері, а в міжвоєнні часи ці спроби і намагання стали частиною і тенденцією державної політики. Скажімо, влада робила все, щоб зупинити розвиток українського економічного життя, вона переслідувала молодіжні товариства «Січ», «Пласт», «Сокіл», «Луг». Іноді діяльність того чи іншого товариства набувала політичного змісту у контексті ситуації. Скажімо, протиалкогольне і протинікотинове товариство «Відродження» (1909), спочатку не дуже розповсюджене і не дуже ефективно, значно активізувалося після втрати Біласа і Данилишина, в умовах бойкоту державної монополії на горілку і тютюн його діяльність набула протестного змісту. («Відродження» видавало у 1929-1933 роках місячник «Відродження» з додатком «Ми молоді»). Такого ж резонансу набувала діяльність Українського товариства охорони воєнних могил у контексті культу стрілецьких могил.

Наявність розгалуженої мережі товариств відображала і суспільний рівень розвитку, і активність українців у всіх найважливіших сферах життєдіяльності. Іноді таке товариство виконувало значно вужчу функцію, дуже конкретну. Наприклад, у 1921 р. у Львові було засновано Українське

товариство допомоги емігрантам з Великої України, яке з 1922 р. видавало змістовний календар-альманах «Дніпро». Але й наявність такого товариства свідчило про рівень суспільної свідомості й організованості у розв'язанні певних соціальних проблем.

Було кілька груп тих товариств і організацій, що репрезентували життєдіяльність українського суспільства. У сфері науковій – це, безперечно, Наукове товариство ім. Шевченка. Література про нього значна¹⁶. НТШ провадила активну видавничу діяльність, свідченням чого є 120 томів «Записок НТШ», що вийшли лише до 1914 р. Від 1915 р. до 1939 р. – ще 34 томи. У довоєнний час НТШ видавало багатотомні «Пам'ятки української мови і літератури», «Матеріали до українсько-руської бібліографії», «Етнографічні збірники» і «Матеріали до українсько-руської етнології». Видавничу діяльність провадили і математично-природничо-лікарська секція НТШ, що теж видавала свій «Збірник». Окремо від НТШ не можна розглядати і «Літературно-науковий вістник» (1898-1906).

У міжвоєнний період НТШ не зуміло досягнути таких висот у видавничій діяльності, хоча виходили «Записки» і «Хроніка діяльності», появилися «Праці комісії шевченкознавства», «Збірник правничої комісії». Були спроби видавати українознавчі видання – «Стара Україна» у 1923-1929 роках і «Сьогочасне й минуле» у 1939 році. Як результат співпраці з іншими товариствами виходили такі видання, як «Українська книга», «Українська музика», «Лікарський вістник».

У 1904 р. було створено Товариство прихильників української науки, літератури і штуки, але воно якогось помітного значення не мало, було розраховане лише на інтелігенцію, хоча його діяльність була радше науково-популярною.

У 1908 р. було створено Товариство наукових викладів імені Петра Могили, воно теж здебільша займалося науково-популярною діяльністю. Від середини 20-х років товари-

ство стало легальним прикриттям для діяльності молодіжного націоналістичного руху, зокрема, для Союзу української націоналістичної молоді (саме тут виникла ідея поширення культу бою під Крутами).

Помітною сторінкою українського національного життя була видавнича діяльність «Просвіти». «Просвіта» виникла для поширення освіти, піднесення національної свідомості й культурного рівня мас. Її національний характер пройшов випробування у боротьбі з москвофільством. У довоєнний період це була наймасовіша організація, що діяла в усіх сферах національного життя, в лоні якої зародилися й виникли багато інших політичних, культурних, економічних, спортивних організацій і рухів. Так, тоді, коли ще не було політичних партій, саме «Просвіті» довелося виконувати і політичні функції, саме вона заангажувалася в політичне життя. У її середовищі виникла ідея газети «Діло» і створення Народної ради як першої політичної народовецької організації (1881). Саме «Просвіта» організувала у 1909 р. з нагоди свого 40-річчя просвітно-економічний конгрес, що обговорив дуже широкий спектр питань українського життя. Основні видання «Просвіти» – «Письмо з Просвіти» (1907-1918, 1921-1922), у 1923 р. виходив журнал під назвою «Народна Просвіта», «Життя і знання» (1927-1939). У міжвоєнну добу у зв'язку із розгалуженням мережі громадських товариств «Просвіта» дещо втратила своє значення. Ідею цього товариства використав єпископ Г. Хомишин – з його доручення у Станіславській єпархії почали засновувати від початку 30-х років читальні «Скала», але в межах Католицької акції. Досвід «Просвіти» використала Українська соціалістично-радикальна партія в організації народних університетів.

Преса, яку видавали товариства, що об'єднували учителів, правників, інженерів, лікарів (основні «інтелігентські» професії українського суспільства) відображала не просто вузькі, станові інтереси, вона свідчила про ті сфери життєдіяльності, в яких брали участь українці, вона порушувала цілу

низку проблем, пов'язаних з цією діяльністю. Ширше про цю пресу ми пишемо в «Нарисах з історії західноукраїнської преси першої половини ХХ ст.», а про військову пресу в «Нарисах з історії української військової преси». Це не єдиний приклад, коли ми можемо формально говорити про професійну стану пресу. Була, наприклад, газета «Робітничий голос» (1938-1939). «Службовик» (1920-1939) тощо, але саме преса вузькопрофесійного чи станового спрямування поширення не набула. Така газета, як «Народна справа» («коров'яча газета», як її називали через те, що передплата була пов'язана з допомогою селянам за падиж худоби і погорільцям), що виходила в концерні І. Тиктора «Українська преса» в 1928-1939 роках, була призначена для селян. Були ще такі видання, як «Селянський прапор» (1925-1935), «Селянські вісти» (1937-1939), але ми не можемо сказати, що у нас розвинувся тип видання для сільського читача.

У сфері культури про певну структуру культурологічних видань можна говорити, маючи на увазі лише міжвоєнний період. Передвоєнний період був позначений спробами видавати видання, диференційовані за змістом, за характером аудиторії, за призначенням. «Літературно-науковий вістник» не міг задовольнити потреб читачів, що мають не однако-вий рівень розвитку.

«Літературно-науковий вістник» львівського періоду (1898-1906) був осердям духовного життя, він став символом українства і української ідеї, ось чому розуміння його значення повинно виходити за межі розуміння як просто періодичного видання. Інші культурологічні видання того часу – це радше «ефемериди», хоча вже сам факт появи, вже сама спроба репрезентувати ту чи іншу вітку, галузь культури – це вже позитивний чинник, що свідчить і про тенденції духовного життя суспільства і про його потенціальні можливості, які просто важко реалізувати в несприятливих умовах. Враження таке, що «ЛНВ» тяжів над іншими видання-

ми і не завжди фінансова проблема була основною причиною смерті видання. Радше, і фінансові проблеми були наслідком неухаги, незацікавленнн з боку аудиторії, яка бачила високий рівень «ЛНВ». Така доля спіткала змістовне видання «Артистичний вістник», що виходив у 1905 р. як орган Товариства прихильників української літератури і штуки (за ред. І. Труша і С. Людкевича), «Руську хату» (1905-1906), «Світ» (1906-1908), «Бджолу» (1908), «Будучність» (1909), «Неділю» (1911-1912) У цих виданнях співробітничала плеяда талановитих молодих письменників і поетів і тут потрібно зазначити, що, звичайно, конкуренції з «ЛНВ» ці видання не витримували, але суспільство повинно було підтримати їх, воно б і підтримало, якби розуміло і відчувало необхідність заповнити кожену нішу літературно-мистецького і загалом духовного, культурного життя. Після переведення «ЛНВ» до Києва на галицьких теренах так і не появилось жодного літературно-наукового видання типу і рівня «ЛНВ». У 1913 р. у Львові почав виходити журнал «Ілюстрована Україна» (ред. І. Крип'якевич). Белетристика, історичні й літературознавчі праці, історичні розвідки визначали тематичний діапазон журналу. На відміну від «ЛНВ» це було добротне ілюстроване видання, але все ж йому бракувало серйозної суспільно-політичної проблематики. Світова війна, що почалася, перешкодила розвиткові видання.

У 1918 р. виходив журнал «Будучина», чиї сторінки прикрашали імена О. Олесь, Гр. Чупринки, Х. Алчевської, Б. Лепкого, І. Липи, Ганни Барвінок. Добре була поставлена літературно-критична сторінка. «Бідненькі на вигляд зошити визначалися старанним добром матеріалу та змаганням влити в свіжу струю в сучасну літературне життя»¹⁷.

Його діяльність продовжила «Неділя», але це було теж недовговічне видання.

Свідченням духовної сили і глибини літературного таланту була преса Січових Стрільців¹⁸. Ідеологічним рупором січового стрілецтва став журнал «Шляхи» (1915-1918), але

за змістом це було літературно-мистецьке і суспільно-політичне видання, на сторінках якого виступали багато тих авторів, що вже в недалекому майбутньому визначали характер українського національного життя. Репрезентували його Д. Донцов, В. Старосольський, О. Назарук, О. Голубець, Р. Купчинський, Ф. Федорців, П. Карманський, Ю. Шкрумеляк, І. Крип'якевич.

Значно різноманітнішою була літературна преса міжвоєнної доби. Початок 20-х рр. був позначений пошуками нових шляхів як у мистецтві загалом, так і в літературі. Першим літературним об'єднанням з притаманним йому модерністським тлумаченням літератури було об'єднання «Митуса», яке видавало однойменний журнал (1922), що його редагували В. Бобинський, Р. Купчинський, П. Ковжун. Це було літературно-мистецьке видання. У творчості членів об'єднання домінували символістсько-неокласицистичні засади модернізму¹⁹. «Митуса» був першим літературним виданням повоєнних років, оскільки проблематика «Визволення» (1921, редагував Д. Кренжаловський) була значно ширшою, цей часопис більше уваги приділяв не літературним, а суспільно-політичним проблемам. Зрештою, журнал «Митуса» мав ширшу жанрову палітру (тут були і новели, і есе, що притаманні радше літературі, а не журналістиці). Члени «Митуси» продовжували традиції, започатковані «Молодою музою», символістську поетику якої на початку століття критикував І. Франко.

У 1924 р. Я. Цурковський видавав журнал «Наука і письменство», у 1927 р. – «Літературні вісти». Навколо цих видань групувалися ті, хто шукав нового слова, нових ідей в літературній естетиці.

У 20-х роках виходило кілька літературних видань, які відзначалися раднофільськими симпатіями. Це «Світло» (1925-1928 роки, редагував В. Бобинський, потім І. Квасниця), «Вікна» (1927-1932 роки, редагував В. Бобинський, потім С. Олексюк). У «Вікнах» друкувалися ті поети і письменни-

ки, що входили в організацію пролетарських письменників «Гроно» (1929).

А Крушельницький видавав журнали «Нові шляхи» (1929-1932), «Критика» (1933). Це були теж прорадянські видання, але «Вікна» часто критикували їх, вважаючи, що вони занадто «інтелігентські», що вони не репрезентують засад власне пролетарської ідеології і мистецтва. «Ефемеридою» став «Альманах лівого мистецтва» (орган західноукраїнського мистецького об'єднання, що його створив І. Крушельницький у 1931 р.), одне число якого появилось у 1931 р.

Були спроби видавати журнали, які б захищали свободу митця від будь-якої ідеології, які репрезентували б ідейну й ідеологічну незаангажованість літератури. Найбільш яскравим речником цих поглядів був М. Рудницький. Так, під його впливом перебував тижневик «Світ» (1925-1929), упродовж певного часу «Назустріч» (1934-1938), але загалом ліберальне чи лібералістське тлумачення місця літератури в суспільному житті підтримки у літературно-мистецькому середовищі галицької інтелігенції не мало. За С. Гординського журнал «Назустріч» став впливовим літературним виданням, яке мало вплив і на літературний процес, і на громадську думку.

Багатогранному літературному життю постійно бракувало солідних видань. Звичайно, майже у кожному виданні незалежно від типу (журнал, газета, альманах, календар) літературна тема була. При тижневику «Неділя» (1929-1939) виходила «Літературна бібліотека». Цей журнал був за своїм типом сімейним, родинним виданням, а для громадськості журнал відкрив талант багатьох молодих літераторів.

Без свого видання, на жаль, залишилася «Дванадцятка», створена у 1931 р., до якої увійшли Я. Курдидик, І. Чернява, Р. Завадович, Б. Нижанківський, З. Тарнавський та ін.

У міжвоєнні роки була група видань, що репрезентувала суспільно-християнський рух, погляд на життя й мистецтво. Докладніше його можна означити як католицький напрям. Це журнал «Поступ» (1921-1930). Але треба зауважити, що

до 1927 р. він був студентським виданням, навіть претендував на те, щоб бути органом українського студентства. Від 1927 р. тип його змінився і «Поступ» став «вісником літератури і життя». Редагували журнал О. Надрага, О. Мох, Г. Лужницький, В. Лімниченко, І. Гладилевич. По суті, журнал був органом гурту молодих католицьких письменників і поетів під назвою «Логос» (1922). Основним у їх поглядах була вірність засадам християнської моралі, яка лише й зможе протистояти комуністичному, більшовицькому атеїзмові. Звідси – глибокі релігійні мотиви «логосівців».

Ще більше значення для католицького напрямку мав журнал «Дзвони» (1932-1939), одне з кращих видань 30-х рр. Проблематика його була значно ширша за літературну – суспільно-громадська, наукова, мистецька. Журнал теж боровся за національну ідею, за утвердження християнської моралі, але полемізував з націоналістичними виданнями. Це було авторитетне видання (відповідальний редактор – П. Ісаїв), яке користувалося всебічною підтримкою митрополита А. Шептицького. Досить сказати, що головою редакційної колегії був Й. Сліпий.

Вагоме місце в громадському й літературному житті посідали видання націоналістичного напрямку. У 1922 р. почав виходити «Літературно-науковий вістник» (1922-1932), його наступником став «Вістник» (1933-1939). На нашу думку, це не було відновлення «ЛНВ» часів І. Франка і М. Грушевського, оскільки зовсім інші цілі переслідував новий журнал, на інших ідейно-світоглядних та естетичних засадах ґрунтувалася його діяльність.

Значення «ЛНВ», як і згодом «Вістника», переоцінити важко. Є. Маланюк назвав цей журнал «книгою, ... що їй суджено було стати якщо не євангелією покоління, то однією з тих небагатьох книг, які стали на межі нової епохи і то не лише української...»²⁰.

Журнали Д. Донцова не були єдиними націоналістичними виданнями. У листопаді 1928 р. група молодих поетів і

письменників (Р. Драган, В. Ковальчук, Б. Кравців, В. Лопушанський, С. Ленкавський, А. Курдидик, І. Чернява, Р. Завадович, М. Процишин, В. Янів), об'єдналася в товариство під назвою «Листопад» (своєрідна ремінісценція, навіть прямий натяк на 1 листопада 1918 р.). Товариство видавало одноднівку «Літаври», в якій заявило про себе як про молодих націоналістів-письменників, проте на видання періодичного органу не спромоглося.

Під впливом видань Д. Донцова, хоча і в їх тіні виходила ціла низка цікавих видань – «Дажбог», «Обрії», «Напередодні». Так, «Дажбог» виходив у 1932-1935 роках. Серед редакторів і авторів бачимо Б. Кравцева, Є.-Ю. Пеленського, Б.-І. Антонича, Б. Кабарівського, У. Самчука. Згодом у журналі націоналістична орієнтація ослабла. Б. Кравців почав видавати «Обрії» (1936-1937). Він був відомим діячем націоналістичного руху, зрозуміло, що це позначалося на естетичній і політичній програмах видання. Серед авторів – Б.-І. Антонич, В. Кархут, Вс. Ліський. Після «Обрії» Б. Кравців почав видавати журнал «Напередодні» (1937-1938), який продовжив лінію двох попередніх.

На відміну від літератури періодика інших видів мистецтва не розвинулася. У 1925-1927 рр. виходив «Аматорський театр» (це було не самостійне видання, а додаток до «Народньої освіти»). У сфері музики це були «Музичні вісті» (видавала у 1934 р. музична накладня «Торбан», по суті, орган співочого і музичного товариства «Торбан»). У 1937 р. виходив журнал «Українська музика» (орган Союзу українських професійних музик). Співоче товариство «Дрогобицький Боян» у 1929-1930 роках видавало місячник «Боян». Епізодичними виданнями були «Музичний вістник» (Станіслав, 1921), «Музичний листок» (Львів, 1925), «Музичний вісник» (Львів, 1930). Певний інтерес для дослідників музичного життя 30-х років мають «Звіdomлення...» музичної накладні «Торбан» (1934-1935). Недовговічною була поява і журналу «Мистецтво», органу Асоціації незалежних українських мистців, що за

редакцією П. Ковжуна виходив у 1932-1934 роках. Українське фотографічне товариство (С. Щурат, Я. Савка, О. Мох) у 1933-1939 роках видавало журнал «Світло й тінь», у 1930-1934 рр. у Львові виходив журнал «Кіно» (ред. С. Куликівська). Інші видання культурологічного характеру – «Літопис Національного музею», що неперіодично виходив у 1934-1939 роках. Широке коло проблем порушував «Літопис політики, письменства і мистецтва», що виходив у Берліні в 1923-1924 рр. (за ред. С. Томашівського).

Загальноосвітні популярні видання – «Світ» (1925-1927 рр.), «Українська ілюстрація» (1934 р., появилось кілька чисел).

Першим виданням у сфері книгознавства і книжкового руху був неперіодичний журнал «Книжка» (Станіслав, 1921), що у 1923 р. став Органом Союзу українських книгарень і накладень, але тоді ж і перестав виходити. У 1927 р. цей Союз українських книгарень і накладень почав видавати журнал «Книжник», але вийшло всього одне число. Близький за призначенням і характером був журнал «Бібліотечний порадник», що виходив у 1925 р. Помітнішою була спортивно-руханкова²¹ і краєзнавча преса²².

Дослідження преси для жінок²³ засвідчують, що жіночий рух на західноукраїнських землях не варто розглядати як традиційний феміністський рух. Європейські феміністки боролися за рівні з чоловіками права в усіх сферах суспільного життя, вони прагнули емансипації, а жіночий рух на західноукраїнських землях розвивався спільно із загальним політичним рухом українського суспільства і зміст його щонайменше визначали феміністські гасла й ідеї.

Преса для молоді²⁴ від початку вирішувала не лише молодіжні проблеми, в багатьох випадках була рупором боротьби за українську ідею.

Досліджуючи пресу для дітей²⁵, можна зауважити, що в ній («Малі друзі», «Світ дитини», «Дзвіночок») національно-виховний момент переважає над пізнавальним. Щоправ-

да, в «Нашому приятелі», що його видавало Марійське товариство молоді у 1922-1939 роках, повчальність, оперта на християнській моралі, відчутна більше, що не позбавляло журнал національного характеру.

Було навіть сімейне чи родинне, як колись казали, видання – маємо на увазі тижневик «Неділя» за редакцією М. Голубця і Р. Голяна (1928-1939).

Окремо треба сказати про пресу Греко-католицької церкви. Ієрархи Католицької церкви розуміли значення преси, видавничої діяльності, що відповідним чином позначилася і на ставленні УГКЦ до преси. Уже у довоєнний період вона мала різно-типні видання. Загалом можна виокремити кілька типів видань²⁶. Це видання офіційно-адміністративного характеру («Львівські єпархіяльні відомості», «Вісник Перемиської єпархії», «Вісник Станіславівської єпархії»); науково-богословські видання («Богословський вісник», «Богословія», «Записки ЧСВВ»); видання партій, товариств, що репрезентували суспільно-католицький рух («Руслан», «Нова Зоря», «Мета», «Католицька акція», «Поступ», «Вісник Марійських товариств», «Правда»), видання церковних чинів («Записки ЧСВВ», «Місіонар», «Альманах василіянських богословів», «Ясна путь», «Промінчик сонця любови»); видання, що були призначені для певних категорій священослужителів («Нива», «Богословський альманах», «Руський амвон», «Католицький всхід», «Катехитичний місячник», «Душпастир», «Дяківські відомості», «Дяківський шлях», «Дяківський прапор»); видання релігійно-місійного характеру («Місіонар», «Посланник», «Книжечки місійні»); видання суспільно-політичного характеру (крім партійних органів – «Прапор», «Основа», «Наука»); дитячі – «Малий місіонарчик», «Наш приятель»; видання літературно-мистецького і суспільно-наукового характеру («Дзвони», «Поступ»).

Підсумовуючи, зробимо такі висновки. Структура преси – це сукупність (система) періодичних видань, що функціонує на певних методологічних й ідейно-концептуальних засадах, зумовлена життєдіяльністю держави, нації, суспіль-

ства, що відображає дійсність, що є виразником, речником, національних інтересів і сприяє виконанню історичної місії того чи іншого народу, держави.

Структуру преси можна досліджувати лише у зв'язку із структурою того суспільства, преса якого є об'єктом дослідження. Західноукраїнське суспільство означеного періоду було динамічним національним організмом, в якому пресі належала важлива соціальна роль.

Формування структури не було стихійним процесом, воно узгоджувалося із загальним процесом розвитку і життєдіяльності українського суспільства.

Аналіз засвідчує, що структура західноукраїнської преси була складною і розгалуженою. Основними її елементами були: преса регіонів; провінційна преса; преса партій; преса громадських товариств і організацій; преса станова і фахово-професійна; преса, що відображала різноманітні сфери життєдіяльності; преса, що була розрахована на читачів, яким притаманні певні демографічні, статеві-вікові ознаки.

¹ Кость С. Нариси з історії західноукраїнської преси першої половини ХХ ст.: Структура. Частина друга. – Львів, 2002. – С. 3-27.

² Див.: Павлюк І. З. Українські часописи Волині, Полісся, Холмщини та Підляштя (1917-1939 рр.): Анотований покажчик. – Львів; Луцьк, 1997; Його ж. Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляштя 1917-1939. – 1941-1944 рр. – Львів, 2000.

³ Кость С. Нариси з історії західноукраїнської преси першої половини ХХ ст.: Структура. Частина друга. – Львів, 2002. – С. 28-48.

⁴ Senex. Роля Волині і Полісся // Діло. – 1933. – Ч. 1.

⁵ Павлик М. Про русько-українські народні читальні // Твори. – К., 1985. – С. 237.

⁶ Франко І. Українські народовці і радикали // Збір. творів: У 50 т. – К., 1980. – Т. 28. – С. 198-206.

⁷ Діло. – 1936. – 1 грудня.

⁸ Стахів М. Українські політичні партії у соціологічному наświetленні. – Нью Йорк; Детройт; Скрантон, 1954. – С. 82.

⁹ Кедрин І. Хаос та платформа консолідації // Діло. – 1937. – 7 січ.

¹⁰ М. Іванейко Ідеологічні підстави творчого націоналізму // Перемога. – 1935. – Ч. 31. – 1 трав.

¹¹ Див.: Тимчишин О. Молодіжна преса // Нариси з історії західноукраїнської преси першої половини ХХ ст. / За ред. С. Костя. – Львів, 2002. – С. 251-268.

¹² Див.: Кость С. Є. Коновалець: концепція визвольної боротьби // Кость С., Тимчишин О., Федірко К. Нариси з історії української військової преси. – Львів, 1998. – С. 155-183.

¹³ Там само.

¹⁴ Мірчук П. Нариси з історії ОУН: Перший том: 1920-1939. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968.

¹⁵ Див.: Кость С. Преса УПА і українського збройного підпілля // Кость С., Тимчишин О., Федірко К. Нариси з історії української військової преси. – Львів, 1998. – С. 224-252.

¹⁶ Енциклопедія українознавства: Словникова частина / За редакцією В. Кубійовича. – Львів, 1996. – Т. 5. – Перевидання в Україні. – С. 1711-1713.

¹⁷ Животко А. Історія української преси. – Мюнхен, 1989-1990. – С. 215.

¹⁸ Див.: Кость С., Тимчишин О., Федірко К. Нариси з історії українсько-військової преси. – Львів, 1998. – С. 55-78.

¹⁹ Сирота Л. Національний модернізм: Пошуки літературних груп «Митуса» і «Скамандер» // Дзвін. – 1996. – Ч. 9. – С. 139-141.

²⁰ Маланюк Є. Д. Донцов // Книга спостережень. – Торонто, 1966. – Т. 2. – С. 376.

²¹ Див.: Кость С. Нариси з історії західноукраїнської преси першої половини ХХ ст.: Структура. Частина друга. – Львів, 2002. – С. 189-202.

²² Там само. – С. 203-214.

²³ Див.: Кость С. Нариси з історії західноукраїнської преси першої половини ХХ ст.: Структура. Частина друга. – Львів, 2002. – С. 166-168; Назарук О. Жіноча справа. З приводу Першого Українського Жіночого конгресу. – Львів, 1934; Рудницька М. Українська дійсність і завдання жінки. – Львів, 1934; Передирій В. Галицька періодика для жінок: Становлення, розвиток, проблематика (1853-1939) // Зб. праць Науково-дослідного центру періодики. – 1995. – Вип. 2. – С. 45-64.

²⁴ Тимчишин О. Молодіжна преса // Нариси з історії західноукраїнської преси. Структура. Частина перша / За ред. С. Костя. – Львів, 2002. – С. 174-342.

²⁵ Див.: Кость С. Нариси з історії західноукраїнської преси першої половини ХХ ст.: Структура. Частина друга. – Львів, 2002. – С. 155-165.

²⁶ Див.: Кривецький І. Історія церковної преси // Нова зоря. – 1929. – Ч. 51; Животко А. Історія української преси. – Мюнхен, 1989-1990; Мох О. Нариси з історії української католицької преси // Правда. – 1973. – Ч. 1-2. – С. 133-149; Кость С., Крив'як Б. З історії преси і видавничої діяльності УГКЦ // Нариси з історії західноукраїнської преси першої половини ХХ ст.: Структура. Частина перша / За ред. С. Костя. – Львів, 2002. – С. 343-420.

Розділ 5

ФЕНОМЕН ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ

5. 1. Основні риси й особливості західноукраїнського журналістського процесу

Своєрідним парадоксом, принаймні, феноменом світової історії було те, що українці, найбільший слов'янський народ, один із найбільших європейських народів, втративши незалежність у XVIII ст., упродовж тривалого часу залишалися поневоленим (але не недержавним) народом, хоча міжнародна ситуація іноді складалася на користь української справи. Наскільки парадоксальною була українська історія, настільки ж унікальним явищем була й західноукраїнська преса. У 1935 р. «Новий час» видрукував огляд «Чужинець про українську пресу»¹. Йшлося про відомого польського політичного діяча і публіциста Кс. Прушинського. Так ось, він висловив подив, що народ, який складається в основному із селян, власними зусиллями, без субсидій, дотацій видає десятки різного типу видань. Імпонувало йому і те, що серед них нема бульварних видань. На цей факт увагу ми звернули лише тому, що не так часто у польському суспільстві лунали об'єктивні і доброзичливі оцінки українського національного життя. Дещо раніше німецький дослідник К. Бемер видав довідник, в якому були дані про найбільш впливові і з великим накладом видання країн світу. Були там дані і про газетну справу у Польщі: названо кільканадцять видань польських, шість єврейських і лише дві газети українські («Діло» і «Новий час»)². Але це не применшує ваги української преси як чинника національного життя. Майже тоді ж, у другій половині 30-х років З. Пеленський писав у статті

«Покликання української газети» про необхідність створення «з нашої національної преси якнайбільш могутий та позитивний елемент нашого сучасного національного життя»³. Цю думку у різному словесному оформленні можна зустріти десятки разів на сторінках тогочасної західноукраїнської преси. І будь-яка висока оцінка ролі і місця західноукраїнської преси не буде перебільшенням, оскільки роль преси у функціонуванні національного організму поневоленого народу завжди була значно більша, помітніша, ніж у державних народів. Преса виконувала значно ширші і вагоміші функції, ніж це формально можна було б вимагати від неї. Вона стала не лише специфічним соціальним інститутом, а й набула ознак певної національної вартості (не матеріальної, а духовної), хоча ця оцінка сприймається як образна, метафорична.

Про своєрідність, унікальність західноукраїнської преси першої половини ХХ ст. ми говоримо на підставі тези про Галичину як про «український П'ємонт», думки, яка навіть за недостатньої аргументації є очевидною. Унікальність історичної ролі Галичини у всеукраїнському контексті автоматично поширювалася і на всі інститути українського національного життя Галичини, а преса не була винятком. Проте це найзагальніша ознака.

Є й кілька інших важливих рис, ознак, характеристик, на підставі яких ми можемо говорити про феномен західноукраїнської преси. Так, західноукраїнська преса протягом означеного періоду існувала у межах кількох держав, що суттєво відрізнялися за своїм політичним устроєм. Скажімо, за часів Австро-Угорщини українцям, незважаючи на активну протидію поляків, які використовували всі засоби боротьби, все ж вдавалося використати можливості для розбудови національного життя, надані і гарантовані конституцією. Українці не користувалися симпатіями Відня, хоча за свою відданість тронові під час подій 1848 р. заслужили назву «тирольці Сходу». Але ставитися уважніше до українського

питання Відень змушувала геополітична ситуація. Росія ще від часу розподілів Польщі претендувала на галицькі землі, а починаючи від 80-х років XIX ст., коли внаслідок війни 1877 р. позиції Росії на Балканах зміцніли, суперечності між Австро-Угорщиною і Росією ще більше загострилися. Трансформації «українського питання» в стійку геополітичну проблему сприяла поява в одному із німецьких журналів статті Е. Гартмана, в якій він висловив ідею створення «Київського королівства»⁴. Якщо ця ідея належала Бісмаркові, то йому треба віддати належне: великий політик значно глибше розумів і бачив перспективи «української проблеми», ніж це демонстрував Відень, а це змушувало й Відень уважніше ставитися і до галицьких українців, і до українофільського (українського) руху в підросійській Україні.

Як у польському середовищі за австрійських часів, так і в Польщі міжвоєнної доби завжди переважали антиукраїнські настрої, які знаходили своє обґрунтування в теорії про недержавні, неісторичні народи, до яких зараховували й українців. Складається враження, що поляки (як і росіяни, зрештою) відчували свою державну неповноцінність без українських земель. Ось чому «ендек» Р. Дмовський у своїх працях («Думки сучасного поляка» – 1903 р., «Німеччина, Росія і польська проблема» – 1908 р., «Польська політика і відродження держави» – 1925), керуючись концепцією перманентної польської експансії (на Схід, безумовно), закликав «проковтнути» стільки українських земель, скільки згодом можна буде полонізувати. Відомий українофоб С. Грабський уже після приєднання Східної Галичини запевняв, що через 25 років на цих українських землях не залишиться нічого українського. Яка іронія долі – приблизно через такий час не стало Польщі, яка за два тижні розвалилася під ударами німецької армії. Спроби порозуміння з поляками («нова ера» на початку 90-х рр. XIX ст., «нормалізація» на початку 30-х рр. XX ст.) позитивних результатів не дали. Народні демократи в політичній, господарській, культурній діяльності

національних меншин бачили небезпеку для держави. Вони постійно виступали з позицій національного егоїзму, а українців вважали за «зрутенізованих» (зукраїнізованих) поляків, які втратили зв'язок із своїм народом⁵.

Християнські демократи не вживали, як Р. Дмовський, категорії «святого національного егоїзму». Вони загалом виступали за розв'язання українсько-польського протистояння шляхом порозуміння, яке давало б змогу розвитку українській меншині⁶.

Консерватори суть української проблеми вбачали у наявності сепаратистських тенденцій в українському політичному русі. Вони виходили з того, що Східна Галичина була і буде частиною Польщі, що українці і поляки приречені на співжиття. Розходиться лише про те, щоб українці погодились із фактичним станом речей. Причин для конфліктів не буде, якщо не буде сепаратистських тенденцій. Відповідно, консерватори відповідь на українську проблему укладали в три концепції: 1) «перечекання»; 2) угода; 3) союз⁷. Не будемо деталізувати, але варто зважити на те, що цей рух бачив не українців, а русинів, а український рух – як зумовлений зовнішніми чинниками і опертий лише на інтелігенцію. Консерватори вважали, що українці не дозріли до автономії (що правда, одна із груп підтримувала ідею автономії, але на засадах, що дискримінували українців); варто зважити і на те, що деякі публіцисти консервативного руху вважали, що в українському середовищі відбуваються «позитивні» зміни і більшість українців «прагне» до розвитку в межах польської держави. Зрештою, ідеї консервативного руху не були визначальними у польському суспільстві.

Основні моменти програми Польського руху людового (Polskie stronnictwo ludowe): загалом «людовці» визнавали право кожного народу (національної меншини) на розвиток своєї культури, економічної діяльності; вони виступали за те, щоб взаємно вигідні стосунки з національними меншинами будувати в інтересах Польщі; від національних меншин вимагалася лояльність до польської держави⁸.

Польські соціалісти (Polska partia socialistyczna) намагалися тверезо і реально оцінити той факт, що третина населення держави – це національні меншини. На думку польських дослідників, концепція їхньої національної політики відзначалася переконаністю в неминучості створення незалежної держави білорусів і українців, кінечністю запровадження територіальної автономії, вони виступали навіть за відкриття українського університету у Львові⁹. Річ лише у тім, що польські соціалісти не змогли реально вплинути на політику урядів міжвоєнної доби.

Помітне місце українське питання (проблема національних меншин) посідало в політичній концепції прихильників Пілсудського, особливо після травневого перевороту у травні 1926 р. Середовище прихильників Пілсудського не було однорідним, але ставлення до українців спиралося на дві головні підстави: приготування до майбутньої війни за перебудову Європи, в результаті якої мала виникнути українська держава; диференційоване ставлення до різних українських регіонів. Справді, в 1926 р. Т. Голуфко створив у Парижі організацію «Прометей», ідея якої полягала в тому, щоб відірвати від СРСР землі з неросійським населенням і створити там демократичні держави. У Польщі цю ідею репрезентували Український науковий інститут, журнал «Biuletyn polsko-ukraiński», Польсько-українське товариство. Щоправда, був один момент, важливий і принциповий – Пілсудський і його прихильники говорили про необхідність незалежної української держави, але без західноукраїнських земель. Ось чому будь-яке прагнення галицьких українців до незалежності не могло не зіткнутися з польськими національними інтересами, ось чому навіть спроба нормалізації зазнала невдачі.

Ідея «Великої Румунії» домінувала і в політиці Бухареста щодо українських територій, а тому румунізація українців й інших національних меншин стала основним напрямом етнополітики. Зрозуміло, що було заборонено назву

«українці», що до середини 20-х років не залишилося жодної української початкової школи. Серйозне дослідження М. Романюка свідчить, що в Румунії були найбільш несприятливі умови для розвитку українського національного життя, у тому числі і преси¹⁰.

Чехо-Словаччина Т. Г. Масарика була однією із найбільш демократичних держав Європи у міжвоєнний період. У Чехо-Словаччині діяли українські вищі школи, ціла низка різноманітних установ і інституцій, уряд багато допомагав українській еміграції. Але Т. Г. Масарик, як і чехи загалом, був русофілом не лише з переконання, хоча бачив експансіоністську політику Росії на Балканах; він був русофілом і зі страху перед Німеччиною. Прагнення українців до державності Т. Г. Масарик не підтримував, ось чому він негативно сприйняв IV Універсал. Офіційна зовнішня політика Чехо-Словаччини не підтримувала «українського сепаратизму», коли мова йшла про Наддніпрянську Україну. Подібну позицію ЧСР займала й щодо західноукраїнських земель, зокрема Східної Галичини: ЧСР офіційно не визнала уряд Західно-Української Народної Республіки. У той же час Чехо-Словаччина не визнавала претензій Польщі на Східну Галичину, вважаючи, що остання має право з'єднатися з іншими українськими землями і таким чином теж стати частиною майбутньої російської демократичної федерації²¹. Іншими словами кажучи, Прага прагнула мати спільний кордон чи з «радянською» Україною у складі СРСР, чи з якоюсь «іншою» Україною, але у складі «демократичної Росії». Це приклад, як за формального, догматичного підходу можна довести до абсурду велику ідею (ідею соборності, у даному випадку), як легковажно можна поставитися до долі народу, особливо, якщо це не твій народ. Чехо-словацький уряд теж не виконав свого міжнародного зобов'язання (згідно з Сен-Жерменським договором від 10 вересня 1919 р.) надати автономію українцям. Ставлення до українського питання змінилося на гірше у 30-х роках. Якщо закарпатські українці й прийшли

до високого рівня національної свідомості, то це було явно всупереч офіційній політиці Праги, це більше свідчило про їхнє вміння використати більш-менш сприятливі умови, що їх створювала конституція.

Оскільки західноукраїнська преса функціонувала в межах кількох держав, треба говорити про її регіональний характер. Видання головним чином розповсюджувалися лише в межах регіону. Іноді такі кордони створювали штучно. Уряд Польщі прагнув роз'єднати «сокальським кордоном» Волинь і Галичину. Цей «кордон» знайшов своє відображення у різних законодавчих актах, що стосувалися функціонування, наприклад, українського кооперативного руху, розповсюдження преси. Зрештою, і різниця у загальній політиці щодо українського населення Волині й Східної Галичини свідчила про наявність, про фізичну відчутність кордону. Інший приклад – Лемківщина, де польський уряд підтримував православ'я, водночас руйнуючи православні церкви на Холмщині. Проте незважаючи на перешкоди українська преса долала офіційні перепони і штучні кордони. Практично кращі галицькі видання («Літературно-науковий вістник», «Вістник», «Діло», «Новий час», «Нова зоря», «Громадський голос», «Дзвони» тощо) читали скрізь, про що свідчать посилення на них у пресі інших регіонів. Те саме можна сказати про «Буковину», «Час», «Самостійну думку» (Чернівці) чи «Пробоем» (Прага), «Науку», «Свободу» – згодом «Нову Свободу» у Карпатській Україні. Формально регіональний характер долався і соборницькою ідеологією. Не знала кордонів і нелегальна преса націоналістичного руху («Сурма», «Розбудова нації»).

Західноукраїнська преса була добре структурована. Практичний аспект цієї проблеми полягав у тому, що ідеологічного й інформаційного забезпечення вимагав кожен вид життєдіяльності (з одного боку, це вимагало і наявності спеціальних, галузевих видань – для учителів, лікарів, інженерів, адвокатів, кооператорів, селян, творчої інтелігенції, а з

іншого – наявності широкої і різнопланової тематики видань, чим і відзначалися, скажімо, «Діло», «Нова зоря», «Свободим», «Новий час», «Громадський голос»). Але був і не менш важливий морально-психологічний аспект. Українське суспільство Східної Галичини, відчуваючи після рішення Ради амбасадорів щораз більшу загрозу колонізації і полонізації, намагалось створити, образно кажучи, «державу в державі». До речі, «пацифікація» 1930 р., дискримінація українців при розподілі (парцеляції) земель, при прийомі на державні посади, законодавчі акти, що обмежували громадсько-економічну діяльність українців – це явні спроби підірвати економічні підвалини такої «держави», не кажучи вже про відповідну політику в освітній сфері (зменшення українських шкіл і поява утравістичних, фактичне небажання відкрити вищі українські школи), про всі ті політичні маневри польських урядів (незалежно від політичної орієнтації), суть яких полягала у беззастережній вірі в ідею польської державності, у сфері впливу якої закономірно, на думку поляків, мали перебувати і західноукраїнські землі. І все ж українцям вдалося створити розгалужену структуру преси, що гідно репрезентували їх наукову, культурно-мистецьку, економічну, професійну діяльність. Це, відповідно, давало не лише моральне задоволення, але й свідчило про національну гідність, про рівень українців як нації.

Західноукраїнська преса була справді народною, бо вона захищала національні інтереси, у ній брали участь практично представники усіх верств, вона виходила коштом народу. Серед галицьких українців багатих людей було мало, а багатих настільки, щоб вони могли забезпечити фінансування української культури, зробити її незалежною від скупих державних субсидій, не було зовсім. Митрополит Шептицький – виняток, назвати його меценатом означало б дуже приблизно окреслити, визначити роль і внесок людини, яка не просто щедро підтримувала науку, культуру, а була духовною опорою суспільства. Відомо, що саме завдяки значній

фінансовій допомозі Є. Милорадович, В. Самиренка, Є. Чикаленка функціонували «Просвіта», НТШ, «Літературно-науковий вістник». В історії західноукраїнської преси відомі випадки, коли у видання вкладали свої кошти (М. Таранько, О. Кисілевська, М. Ковалюк, В. Микитчук, М. Донцова-Бачинська). І. Тиктору вдалося поставити на комерційну основу діяльність концерну «Українська преса», з чим не відразу змогла погодитися громадська думка. У кожній державі, до складу якої входили українські землі, були випадки, коли видання українських газет субсидіювала влада, зрозуміло, що таке видання змушене було провадити проурядову політику. Польський уряд, наприклад, фінансував такі видання не лише у Польщі («Рідний край»), але й підтримував москвофільський «Карпато-Руський голос» С. Фенцика, що виходив в Ужгороді, тобто на території іншої держави – Чехо-Словаччини. Цілу низку видань, комуністичних і радянських, фінансувала Москва. Так, у виданнях, що їх редагував А. Крушельницький («Нові шляхи», «Критика»), гонорари були втричі-вчетверо більші, ніж у солідних українських виданнях, зрештою, далеко не всі наші видання виплачували гонорари. Участь у прорадянських виданнях журналістів із національно-патріотичних видань (як це було, наприклад, з М. Рудницьким, співробітником «Діла», який робив це потай, не афішуючи) викликала різкий осуд українського суспільства. Коли у жовтні 1932 р. у «Ділі» появились три платні (надруковані на замовлення) публікації на користь державної монополії на горілку і тютюн, українська громада цей факт теж сприйняла негативно. Річ у тім, що жовтень був місяцем української преси. Саме тоді появлялося чимало як публікацій агітаційного характеру, так і скарг на те, що українці не читають свою пресу, не передплачують її, не жертвують на пресу. Загалом бажання «Діла» заробити було цілком природне, але були два принципові моменти. По-перше, йшлося про польське джерело зароблених грошей, а по-друге, після страти Біласа й Данили-

шина українська громадськість бойкотувала державну монополію на горілку і тютюн. Ось чому «Студентський шлях» відгукнувся на публікації «Діла» в'їдливою реплікою: «Але самовистарчальність і незалежність української преси це одне, а друге – «реальна» дійсність. 3 x 160 зол. – це явище більш «реальне», чим «фраза» про національну гідність. Тому серед найбільшого розгару пропаганди української преси «Діло» містить три платні статті польського державного монополію, в яких захвалює куріння. Це саме «Діло», яке пропагує ... ощадність, яке друкує поклики «Відродження» (протиалкогольне товариство. – С. К.) etc!»¹².

Було кілька джерел фінансових надходжень. Звичайно, це передплата і кошти від продажу накладу. Це кошти від реклами і опублікованих оголошень та іншої платної інформації (у цьому відношенні перевагу мали солідні видання – «Діло», «Нова зоря», «Новий час», «Мета», «Громадський голос»). Це пожертви у пресовий фонд видань (варто сказати, що допомагала й заокеанська еміграція). Яскравий приклад – пресовий фонд «Шляхів», які виходили завдяки Січовим стрільцям. Д. Вітовський писав: «Питаєтеся, що то за фонд? Стрілецький фонд пресовий. Вони прийшли до переконання, що їх задача не кінчиться з війною... Складають свої лепти, щоб мати свій орган, свій власний, щоб гуртувати коло нього людей діла, а не лише слова»¹³. У листі до Д. Донцова писав про фонд ще один герой стрілецтва, І. Балюк: «Подумали ми і про головну зброю – пресу. З вояцьких «ленунгів» (німецькою мовою «платня». – С. К.) зібрали ми стільки, що вистане надовго. Нікому в ласку не стояти-мо, матеріальної залежності не боїмося, а духово ми вже давно вільні, бо вирости з-під опіки»¹⁴. Найбільші видання починали видавати «бібліотеки» (найбільш успішно це робили «Діло», «Літературно-науковий вісник», «Вісник», «Дзвони», «Нова зоря», концерн «Українська преса»), календарі тощо.

Українські видання намагалися зацікавити читачів різними способами. (Ми згадували вже «коров'ячу» газету –

«Народню справу», що її видавав концерн «Українська преса»). Так, той, хто передплачував «Мету» на рік, отримував нагороду «Український християнський календар»; той, хто загітував п'ятьох нових передплатників, сам отримував від редакції річну передплату безкоштовно. За нижчу ціну отримував «Мету» той, хто передплачував три видання, що виходили під егідою Українського католицького союзу («Дзвони», «Мета», «Христос наша сила»)¹⁵. А була і така форма роботи з неакуратними читачами – видання друкували «чорні листи» – списки своїх боржників...

Джерелом поповнення партійної каси і пресових фондів видань було і добровільне оподаткування, яким себе обклали посли і сенатори. Про це писало «Діло» у статті «Гроші і політика (потреба засобів на закордонну інформацію)». Із цих добровільних внесків частина коштів йшла на пресу, на роботу Українського клубу у Варшаві, на канцелярію Української парламентарної репрезентації і утримання кількох секретаріатів парламентської репрезентації на периферії¹⁶. Справді народною преса лише й може бути тоді, коли виходить коштом народу, коли вона матеріально і духовно незалежна від позанаціональних чинників. У розбудові й функціонуванні преси брали участь всі національно свідомі члени українського суспільства. Українці не мали своїх вищих шкіл (окрім тих, що функціонували в Чехо-Словаччині і тих, що в першій половині 20-х років діяли підпільно – університет і політехніка), отже, не мали й вищого навчального закладу, який би готував національні кадри для української преси. «На журналістів» не вчилися, ними ставали через необхідність політичної боротьби, в умовах протистояння українського суспільства з окупаційними владами. Аналіз соціального зрізу кадрового забезпечення, тобто журналістського корпусу західноукраїнської преси дуже широкий – це практично усі стани, прошарки, професії. Це вчені і духовенство, професійні політики, революціонери і журналісти, представники інтелігенції (вчителі, адвокати, інженери, лі-

карі), творчої інтелігенції (поети, письменники, художники, архітектори, композитори). Так, нема в західноукраїнській літературі менш-більш відомого поета чи письменника, який тією чи іншою мірою не був причетний до журналістики. Серед журналістів були військові і підприємці. Фактом є участь у пресі селян, ремісників, робітників (щоправда, не будемо перебільшувати, бо переважно на рівні листів до редакції, які, зрештою, редакції досить активно використовували). Для багатьох співробітництво з пресою було і формою самовияву, реалізації своїх можливостей і формою участі у громадському житті. Журналістська творчість була популярною серед молоді, особливо це стосується студентів і гімназистів (найперше тих, хто належав до «Пласту»). Таким чином, у пресі було сконцентровано усі інтелектуальні сили українського суспільства, журналістський корпус мав через те десятки талановитих журналістів, відповідно, високим був професійний та інтелектуальний рівень багатьох видань. Не був випадковим і той факт, що багато відомих публіцистів належало і до проводу політичній партій (С. Баран, І. Кедрин – в УНДО, М. і Л. Ганкевичі, В. Старосольський, С. Вітик – у соціал-демократичній партії, М. Стахів, К. Коберський, О. Павлів-Білозерський – в соціалістично-радикальній партії, Д. Паліїв і М. Шлемкевич – у Фронті національної єдності). Інша ситуація складалася в ОУН, у якій формування проводу спиралося на авторитарний принцип, а оскільки Організація перебувала в підпіллі, то про демократичні засади в її діяльності навіть говорити недоцільно. Проте і в пресі ОУН були талановиті публіцисти, які мали вплив на читацьку аудиторію (Ю. Вассиян, О. Ольжич, О. Бойдуник, В. Мартинець, Б. Кравців, З. Коссак, М. Колодзінський, С. Ленкавський, Є. Онацький).

Характерною рисою західноукраїнського журналістського процесу була жертівність і навіть самопожертва журналістського корпусу. Як преса поневоленого народу, але такого, який зберіг свої державницькі традиції, який свідо-

мо культивував ідею незалежності, який навіть підсвідомо зберігав потяг до волі, – така преса не могла не бути в опозиції до чужих українцям держав, які окупували українські землі. Звідси – переслідування, цензурні утиски, арешти, ув'язнення. В Румунії навіть протягом 1928-1937 рр., коли, на думку М. Романюка, можна говорити про національне відродження, потрібно було мати мужність, бути здатним на подвиг і на жертви, щоб займатися журналістикою, не кажучи вже про жорстку антиукраїнську політику 1918-1928 років чи про військовий стан 1937-1940 років.

Політика Польщі була відверто антиукраїнською і спрямованою на асиміляцію українців. І. Кедрин-Рудницький писав: «...натиск асиміляційної політики був щораз прикріший, при чому множились розпорядки й заборони, які не мали ніякого глузду і яких тому трудно було зрозуміти іншим, як тільки докази на, так мовити, принципову антиукраїнську політику, щоби шкодити, переслідувати, дошкулювати»¹⁷. За його ж визначенням, після перевороту Пилсудського у травні 1926 р. Польща стала напівтоталітарною, а згодом майже тоталітарною державою. Навіть з трибуни сейму говорилося про те, що у Польщі поліція є господарем життя і смерті громадян, вона чинить свавілля по всій країні, особливо на землях Західної України і Західної Білорусії¹⁸. Над керівниками і членами українських політичних партій у 1921-1939 роках відбулося понад 900 політичних процесів. Дві третини винесених вироків припадали на тих, хто був членом або прихильником УВО-ОУН¹⁹.

У 1932 р. став чинним новий кримінальний кодекс, що й політичну діяльність давав змогу кваліфікувати як кримінальний злочин і суворо карати за це. Після успішного замаху українського підпілля на міністра внутрішніх справ Б. Перацького у кримінальному кодексі зробили доповнення, які дозволяли переслідувати осіб, що загрожують безпеці, спокою і громадському порядку. Власне, саме після вбивства Б. Перацького було створено концтабір Березу

Картузьку. У ньому переважали українці. Сюди можна було потрапити без слідства й суду, лише на підставі постанови поліції. Конституція 1935 р. прагнула реалізувати ідею сильної влади, сильного президента, але вона, по суті, узаконювала свавілля.

Десятки українських журналістів побували в ув'язненні. Був випадок, коли за ґрати кинули майже увесь склад редакції. Це трапилося з «Українським голосом» (орган ОУН) у 1930 р. Загалом, є цікаві спогади про в'язницю у В. Мартинця, Т. Бульби-Боровця, В. Яніва.

Жертовність українського журналістського корпусу полягала в служінні національній ідеї навіть із небезпекою для власного життя. Це стосується тих журналістів, які творили легенду Українського стрілецтва, тих, хто разом із УГА йшов на Київ, щоб повернутися до Львова. Максимально проявилось це в роки Другої світової війни і особливо у повоєнні роки, коли боротьба українців набула ще більш трагічного характеру. У ті роки воєнного і повоєнного лихоліття загинули десятки талановитих журналістів. Можна назвати хоча б О. Ольжича, О. Телігу, Р. Волошина, Я. Бусола, О. Дякова, М. Колодзінського, З. Коссака, Д. Маївського, Д. Мирона, І. Мітрінгу, Й. Позичанюка, І. Рогача, І. Рошка, О. Сеника, М. Сціборського, Н. Хасевича, О. Чемеринського та багато інших. Образно кажучи, вони писали чорнилом і власною кров'ю. Таку промовисту назву – «Кров і чорнило» (1946) – має стаття Р. Рахманного, теж одного із журналістів українського збройного підпілля. Він писав: «Українська самостійницька преса в ті роки несла майже весь тягар розроблення і пропагування основних ідей визвольної боротьби і прищеплення їх народним масам. В умовах протинацистської боротьби ... ця преса виконувала обов'язок: бути совістю свого народу і його свідомістю – дзеркалом сучасності»²⁰. Такою вона була і в роки боротьби з радянським тоталітаризмом. О. Дяків-Горновий у статті «Про свободу преси в ССРСР» (1946) писав про пресу українського підпілля як про єдину народну пресу в ССРСР²¹.

Західноукраїнська преса ніколи не була простим літописцем подій. Для неї завжди було притаманним самоусвідомлення свого покликання, своїх завдань і функцій. Це важливо зрозуміти сьогодні, коли відбувається становлення української преси в умовах незалежної держави, коли ми програємо битву за інформаційний простір і внаслідок зменшення питомої ваги україномовної преси, і внаслідок того, що багато навіть україномовних видань не усвідомлює значення категоричного і безумовного імперативу – ідеї державності як ідеї нації. Як колись історичною місією української преси була боротьба за національне відродження, за відродження народу, усвідомлення свого національного «я», так тепер її завданням (якщо ця преса справді українська, національно свідомо) є захист державності.

Західноукраїнська преса завжди була не лише дзеркалом життя, а й совістю і свідомістю народу. Вона була частиною його культури духовної і політичної. І. Кедрин у статті «Речник і різьбар душі народу (дещо з історії і проблематики української преси)» писав, що «не назви й дати найважливіші для історика української преси, а ствердження факту, що українська преса від самих своїх початків була і тепер старається (статтю написано на початку 80-х років, І. Кедрин писав про українську пресу у діаспорі, але вона, зрештою, продовжувала історію західноукраїнської преси. – С. К.) наскрізь громадською: стояла і стоїть на службі народу, формуючи його політичну думку, розбуджуючи і зберігаючи в народі його національну гідність і гордість та борючись за права народу. Це наш український феномен (підкреслення наше. – С. К.), бо інші народи не знають цього: у державних народів преса займається всіма тими проблемами, що їх висуває щоденне життя...»²². До речі, І. Кедрин неодноразово підкреслював громадський характер української преси (маючи на увазі, звичайно, не значною мірою зросійщену україномовну пресу радянської України, а західноукраїнську пресу і пресу української діаспори)²³.

Узагальнення І. Кедрина слушне, особливо у тій частині, що стосується феномену української преси. Зважимо на те, що «ура-патріотичні» оцінки ніколи не були притаманними для стилю Кедрина-журналіста. Інший відомий публіцист і діяч міжвоєнної доби, М. Шлемкевич, дещо стриманіший в оцінці й характеристиці нашої преси того часу. Він обережно висловлює навіть таке припущення – «чи не залишиться у нас за публіцистикою більша роль і значення навіть за те, яке здобула вона в широкому світі?»²⁴. М. Шлемкевич пише, що високий рівень західноукраїнської преси і преси еміграції визнавали навіть вороги. Водночас пише про кризу преси 30-х років, коли ослаб, на його думку, пафос правди, що його було відкинуто, а на його місце прийшла «софістика» 30-х років. Не важко здогадатися, що він має на увазі пресу ОУН, пропаганду націоналістичних ідей, безкомпромісне утвердження ідеї нації. Звичайно, що пресі як специфічному соціальному інституту іноді доводиться вибирати між абстрактною правдою, мораллю і необхідністю захищати найвищі національні вартості. Висловимо застереження – це далеко не завжди альтернатива. На нашу думку, саме західноукраїнська преса (у т. ч. і преса українських націоналістів) намагалася органічно поєднати правду, мораль із захистом національних інтересів, з національною гідністю. Так, Б. Кравців, відомий діяч і публіцист українського національного руху, писав: «...наш націоналізм наказує нам ставитися з гідністю й пошаною до чужих націй і їх людей і їх змагань. Вимагає від нас справедливості навіть супроти ворога...»²⁵. Б. Кравців підкреслював необхідність безоглядної боротьби з явищами гангрені, розкладу, занепаду, анархії у громадсько-політичному житті, але виходячи із засад чесної і відвертої гри, із засад справедливості і пошани до людської і національної гідності. І це не було голосливою декларацією, коли він писав: «І в кінці завжди й усюди заявлятимемо твердо й рішуче, що націоналізм, націоналістичний рух це не тільки якась анонімова або й на-

звана така чи інша організація, що націоналісти – це не лідери царі без імені й без обличчя, що постояти за свою ідею й віру треба і з відкритою прилбицею, віч-на-віч, один проти одного. Так же само прикладом: словом і чином, вказувати будемо усю потворність і недоречність створеного не раз самими націоналістами переконання, що «аморальність», підступ, злочин чи й валленродизм, «зрада для ідеї» – це засади, принципи та головні тези українського націоналізму»¹.

Громадянська позиція західноукраїнської преси полягає в тому, що вона порушувала «вічні» проблеми української історії, особливо новітнього часу. Це проблема світогляду, зокрема українського націоналізму, це і комплекс складних і трагічних зв'язків і суперечностей, що існують між Україною і Росією, це проблема орієнтації (Європа чи Азія, Росія, тобто), це Схід і Захід України, це призначення України на Сході Європи і в Європі, це проблема національної єдності, це необхідність виховання українця нового типу і подолання комплексу меншовартості, це пошук національної ідеї, що за своїм обсягом навіть ширша, ніж ідея державності, яка завжди була категоричним імперативом нації. Це стосується і низки чисто професійних питань теорії і практики української преси (розуміння функцій преси, проблем її свободи і національної відповідальності, професійної етики, навіть проблем журналістської майстерності). У західноукраїнській публіцистиці (найперше, в публікаціях митрополита Шептицького, С. Бандери, Ю. Вассіяна, Д. Донцова, Ю. Липи, О. Ольжича, І. Франка) є чимало пророчих думок і передбачень, що сьогодні справджуються. Це дає підстави говорити про західноукраїнську пресу не просто як про сторінку минулого. Її історичне значення, її нескороминучість, непроминальність актуалізується нашим сьогоденням.

У зв'язку з цим треба відзначити тісний зв'язок історії західноукраїнської преси і політичної думки. Річ не лише в тому, що преса була трибуною і речником політичної думки, а й у тому, що в середовищі публіцистів зароджувалися і формувалися нові політичні ідеї. Дещо уточнивши думку

М. Шлемкевича, висловлену в праці «Новочасна потуга (ідеї до філософії публіцистики)», можна сказати, що наш світогляд формували не вчені і філософи, як на Заході, а публіцисти (певною мірою М. Грушевський і І. Франко були винятком). Так, у середовищі публіцистів (Ю. Бачинський, І. Франко, «Молода Україна») відновилася ідея державності, у молодіжній пресі початку ХХ ст. зародилася ідея збройної боротьби за державність, публіцист Д. Донцов обґрунтував ідею і необхідність відокремлення від Росії, завдяки чому ж у західноукраїнській пресі було започатковано тему націоналістичного світогляду. Інакше кажучи, практично не було проблеми, що була предметом економічної, суспільно-політичної, мистецької думки, яку б не обговорювала і не висвітлювала преса.

По-різному говорили про історію, шлях української преси – як про важкий і тернистий (І. Кедрин, М. Масюкевич), трагічний (М. Шлемкевич), боротьби (З. Кузеля). Останнє визначення – найбільш близьке до істини, але уточнимо: це шлях боротьби й ідеї, це шлях боротьби за українську ідею. Цей шлях починався із національного відродження, виховання національної самосвідомості й гідності, із відновлення й утвердження ідеї державності. Він починався словом, а формально завершився чином, збройною боротьбою в роки Другої світової війни і в повоєнні роки на окупованих українських землях. Ми сказали «формально», бо залишилися живими традиції західноукраїнської преси і в радянські тоталітарні часи, бо насправді завершення цього шляху – це відновлення української державності в 1991 р. На цьому шляху західноукраїнська преса виконувала роль своєрідного П'ємонту – і в цьому її історична заслуга, у цьому полягає її феномен.

¹ Чужинець про українську пресу // Новий час. – 1935. – Ч. 40.

² Bömer K. Das internationale Zeitungswesen. – Berlin; Leipzig, 1934.

³ Пеленський З. Покликання української газети // Свобода. – 1937. – Ч. 41.

- ⁴ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. – К., 1996. – С. 77.
- ⁵ Див.: Maj E. Mniejszości narodowe w myśli politycznej Narodowej Demokracji (1918-1939) // Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku. – Lublin, 1992. – С. 35-58.
- ⁶ Pawłowski B. Mniejszości narodowe w myśli politycznej Chrześcijańskiej Demokracji // Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku. – Lublin, 1992. – С. 59-82.
- ⁷ Mich Wt. Mniejszości narodowe w polskiej myśli konserwatystów // Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku. – Lublin, 1992. – С. 83-99.
- ⁸ Jachynek J. Mniejszości narodowe w myśli politycznej ruchu ludowego // Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku. – Lublin, 1992. – С. 100-121.
- ⁹ Michałowski St. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej Polskiej Partii Socjalistycznej // Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku. – Lublin, 1992. – С. 122-144.
- ¹⁰ Романюк М. Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного вивчення краю (1870-1940 рр.). – Львів, 2000.
- ¹¹ Українська державність у XX столітті. – К., 1996. – С. 181.
- ¹² Студентський шлях. – 1932. – Ч. 11-12. – С. 266.
- ¹³ Вітовський Д. Фонд Українських Січових Стрільців // За волю України: Історичний збірник УСС: В 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви. 1914-1964. – Нью-Йорк, 1967. – С. 275.
- ¹⁴ Там само. – С. 392.
- ¹⁵ Мета. – 1936. – Ч. 50.
- ¹⁶ Мета. – 1931. – Ч. 177.
- ¹⁷ Кедрин І. Життя. Події. Люди: Спомини і коментарі. – Нью-Йорк, 1976. – С. 276.
- ¹⁸ Sprawozdanie stenograficzne Seimu Rzeczypospolitej Polskiej: pos. 133 z 11 lutego 1935 r. – Warszawa, 1935. – S. 46-97.
- ¹⁹ Martowóch O. Ukrainian Liberation Movement in Modern Times. – London, 1939. – P. 83.
- ²⁰ Рахманний Р. Україна атомного віку: Есеї і статті. 1945-1986. – Торонто, 1987. – Т. 1. – С. 40-41.
- ²¹ Дяків-Горновий О. Про свободу преси в СРСР // Українська Головна Визвольна Рада: Зб. документів за 1944-1950 рр. – Видання ЗЧ ОУН. – 1956. – С. 273-301.

- ²² Кедрин І. Речник і різьбар душі народу (дещо з історії і проблематики української преси // Альманах УНС на 1981. – Б. м. в., 1980. – С. 82.
- ²³ Кедрин І. Преса і громада // Вісті комбатанта. – 1977. – Ч. 3. – С. 9-13; Його ж. У межах зацікавлення. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1980.
- ²⁴ Шлемкевич М. Верхи життя і творчості: Промови, доповіді. – Нью-Йорк; Торонто, 1958. – С. 131.
- ²⁵ Кравців Б. Підчеркуємо і з'ясовуємо // Голос. – 1937. – 17 жовт.
- ²⁶ Там само.

5. 2. Еволюція преси як соціального інституту

5. 2. 1. Визвольні змагання: питання ефективності інформаційно-пропагандистської діяльності

Поразка визвольних змагань 1917-1920 років змусила багатьох діячів задуматися над її причинами. В одному з листів С. Петлюра писав: «Коли українська нація не змогла зреалізувати свого державного ідеалу в 1917-1920 роках, то причиною цього явища було, між іншим, і те, що в той час українська політика не дописала українській стратегії, себто військова наша боротьба не мала належної допомоги з боку української політики»¹. У якому б контексті ми не тлумачили поняття «політика», інформаційна, ідеологічна діяльність завжди буде її важливим складником, а преса – інструментом, знаряддям. Недооцінка цього аспекту боротьби за державність або неможливість вирішення цієї проблеми в силу певних причин приховує в собі небезпеку. Важливе значення інформаційно-пресової діяльності українських урядів стане зрозумілішим, якщо ми поглянемо на цю проблему в дещо ширшому суспільно-історичному і науковому контексті. Річ у тім, що інформаційну діяльність, розвиток преси як соціального інституту не можна розглядати ізольовано від тих тенденцій, що намітилися в історії преси, починаючи від зламу ХІХ – ХХ ст. Уже на початку ХХ ст. у галузі соціальної психології, яка почала виокремлюватися в науку із своїм предметом дослідження, було висловлено думку про практичне застосування її висновків, результатів експериментальних досліджень психології мас. Так, німецький психолог В. Меде, автор книги «Експериментальна психологія мас» згодом писав про необхідність зробити психологію мас предметом систематичних експериментальних досліджень, бо лише так можна буде належним чином пояснити колективно-психологічні явища. «Йдеться не лише про теоретичне пізнання, але насамперед про практичне застосування її результатів у політиці, законодавстві, педагогіці, економіці»².

Треба зауважити, що чи не вперше в історії політичних партій і рухів ХХ ст. особливо активно використовувала цей соціально-психологічний аспект у своїй пропагандистській діяльності (особливо від революції 1905-1907 рр.) партія російських більшовиків. У працях її лідера, В. Леніна, можна знайти десятки висловлювань, зауважень, рекомендацій, реплік на цю тему.

В історії преси (а якщо ширше – в історії пропаганди) переломним моментом був вибух Першої світової війни. Вона остаточно розвіяла ілюзії навіть про мінімальну гармонію у людському суспільстві. Ця війна спричинилася і до багатьох відкриттів у сфері керування (або маніпулювання) величезними масами людей. Уперше, отримавши в своє розпорядження потужну техніку і організаційну базу, *пропагандистська діяльність стала важливим напрямом державної політики*. Цьому сприяло і те, що в деяких державах було створено спеціальні структури й установи. Ось що писали «Вогні», молодіжне видання 30-х років: «Силу й вартість пропаганди почали цінити щойно під час світової війни. Тоді теж навчилися стосувати її з найбільшою досконалістю та успіхом. У світовій війні перші застосували союзники на західному фронті і головно завдяки їй розгромили спершу німецьку суспільність в краю, а відтак «побідню німецьку армію» на фронті. Чого не досягнула й не знищила куля, то розсадила з нутра летючка та слово пропагатора. Зброя знищила фізичну силу противника, але його духовну міць та відпорність поконала пропаганда. Німецька армія й німецька політика почувались вповні обеззброєними проти цієї « нової стратегії » англійського командування. Цю незavidну ситуацію Німеччини найкраще схарактеризував у своїх споминах ген. Людендорф: «Ми дивилися на розвій ворожої пропаганди в країні, як крілик дивиться на вужа, що готується його проковтнути». Людендорф, цей сміливий і рішучий полководець на полях боїв, стоїть безрадний в обличчі ворожої пропаганди та не знає, як з нею боротися... Наприкінці

Людендорф пробує розгорнути контрпропаганду, але зусилля запізні... Подібно було в Росії. Большевики своїм кривавим терором добивали тільки те, що перед цим розложили пропагандивною акцією³.

Дивно, але силу інформаційної й пропагандистської діяльності, ефективність різноманітних технік і методів впливу, що базувалися, зокрема, як на соціально-психологічних явищах, так і на врахуванні психіки індивіда, не скрізь оцінили належним чином, а докладніше кажучи не змогли передбачити ефективність нового виду зброї. Так сталося і в Німеччині, чий економічний, військовий, інтелектуальний, зрештою, потенціал, на думку її військового керівництва, мав забезпечити успіх у воєнних операціях, у війні загалом. Наскільки німецький генералітет недооцінював силу пропаганди протягом війни, такою ж мірою у повоєнний час активно захищався тезою про те, що німецьку армію не було розгромлено, що результати війни були зумовлені падінням запілля, оскільки чужорідні й радикальні елементи якого стали легкою здобиччю зарубіжної пропаганди. На цю обставину звернув увагу один із батьків сучасної теорії пропаганди Г. Лассуел⁴.

Зрештою, керівник відділу воєнної пропаганди Генерального штабу німецької армії Ніколаї згодом визнав, що «...противник залишався, по суті, недоступним для всіх видів німецької пропаганди. Цей докір стосується преси так само, як і відповідальних керівників»⁵. Зрозуміло, що поразку Німеччини, як і інших держав Четвірного союзу, зумовив комплекс причин соціально-економічного і військового характеру, а не лише недооцінка пропаганди, тим більше, що німецьке командування теж вдавалося і до дезінформації, і до інших прийомів психологічної війни. Але країни Антанти надали пропаганді державного значення, зробили пропагандистську діяльність широкомасштабною і цілеспрямованою. Так, в Англії спочатку при Міністерстві іноземних справ було створено бюро військової пропаганди, а вже в 1918 р.

було створено Міністерство інформації, яке очолив відомий газетний магнат лорд Бівербрук. У структурі цього міністерства був і спеціальний відділ (департамент) пропаганди на противника, який очолив ще один пресовий магнат – лорд Норткліф. По-іншому розбудовували пропагандистську структуру у Франції. Тут службу пропаганди було створено при одному із відділів Генерального штабу, але в державному масштабі пропагандистська діяльність зосереджувалася у т. зв. «Будинку преси», а крім цього існувала ще й неофіційна організація під назвою «Альянс Франсе». При штабі американського експедиційного корпусу існувала спеціальна психологічна підсекція, яка, до речі, не лише займалася підготовкою операцій для розповсюдження листівок (за роки війни над німецькими позиціями і в запіллі щомісяця розкидали майже два мільйони листівок), але й вивчала як моральний, так і соціально-психологічний стан противника. У роки війни було створено і Комітет громадської інформації як спеціальне урядове відомство. Заслугове на увагу його структура – тут були секції новин, зарубіжних газет, громадянського виховання, кінофільмів, військових виставок, ярмаркових експозицій, зв'язків із бізнесменами, лекторів, реклами і карикатур. На цей комітет працювали тисячі письменників, художників, журналістів. Це згодом стало прототипом як зовнішньополітичної пропаганди, так і внутрішньої багатьох інших держав.

Приклад держав Антанти щодо організації пропагандистської діяльності був орієнтиром для тих європейських народів, які боролися за національне визволення, зокрема, для Чехо-Словаччини і Польщі. М. Саєвич, перекладач спогадів Т. Масарика «Світова революція за війни й у війні 1914-1918», писав: «І тому не дивниця, що коли розшалілася світова війна – невеликий чеський нарід, хоч майже невідомий тоді у світі, був вже скристалізований, перевихований, підготовлений політично й культурно настільки, що міг не лише почати боротьбу за своє визволення, але й зумів його досяг-

нути коштом: не цілого мільйона доларів, виданих на чотирилітню пропаганду; зорганізуванням 182.000 легіонерів на всіх фронтах і ...4.500, заледве чотири і пів тисяча полеглих *легіонерів у визвольній боротьбі*»⁶. Але, на думку українця-перекладача, не лише чеська пропаганда протягом років війни і збройна боротьба спричинилися до постання чехо-словацької держави: «Річ ясна, що ціла визвольна боротьба чехів не є зривом одної хвилини, а консеквентним вислідом століттями назріваючих розвоєвих тенденцій чеської історії; ці розвоєві тенденції зложилися у душі чеського народу в одноцільну самостійницьку ідеологію, яка зі стихійною силою проявляється за світової війни в доволі однодушному, рішучому протиавстрійському відпорі майже цілого чеського народу»⁷. Це констатація промовистого факту, і ми будемо мати змогу порівняти його з аналогічними фактами української історії. І ще одна важлива обставина, на яку звернув увагу М. Саєвич і яка має пряме відношення до предмету розмови: чеський народ не забув про свою колишню державу, не зневірився, не втягнувся у невольницьке ярмо, не дивився байдуже на те, як топчуть його права на мову, святощі, історію, ім'я: «Питомої слов'янській душі пасивности, кволости волі у чехів не помітно. Чехи, найдалше на захід висунений слов'янський нарід, засвоїли собі у вікових важких змаганнях з німецьким світом активність, динамізм, силу волі, прикмети й категорії думання заходу, здоровий світогляд свобідних і сильних народів, що змагаються за панування над світом... Для них, як і для західних народів, чужим був цей фаталізм, яким спараліжована душа нашого народу. Для заходу доля не є страшним невмолимим демоном... Всі діаметрально протилежні прикмети вдач нашого й чеського народу унагляднюються саме при порівнянні наших і чеських змагань за державну самостійність. Там сильна активність, віра в свої сили, витривалість, самопосвята, ясно сконкретизована ціль перед очима від самого початку до кінця; знаменита тактика проводу, логічність і консекве-

нтність в акції, однодушність всіх політичних кругів і цілого громадянства... У нас – майже повна безплановість, часто цілковита відсутність політичного проводу, безліч орієнтацій, тактика, немов би необчислимі рухи м'яча... У нас ідеологія, програма, думка не є тією сталеною пружиною, що непереможно пре до чину, до практичної діяльності, як це є у західних народів; не є огнищем самого хотіння, волі перетворити теперішність чином на задуману дійсність. Там горде «хочу» й – чин, у нас кволе, неособове «хотілось би» й – безділля...»⁸.

Чи тільки у сфері ментальності, в соціально-психологічних особливостях треба бачити проблему і шукати її розв'язання? Зрозуміло, що запитання риторичне, хоча в очевидності відповіді теж є певний сенс. Нас більше цікавить те, чи передбачали українські діячі тенденції розвитку преси, зростання її значення у впливі на маси, характер цього впливу? Безперечно, що розуміли, насамперед, значення преси як трибуни поневоленого народу, безперечно, що українська преса щораз далі відходила від просвітницької, виховної, інформаційної функції, від елементарного повчання, від практично-прикладного характеру. Це українські діячі розуміли, бо не було, практично, жодного більш-менш відомого письменника, поета, художника, правника, педагога, лікаря, хто не брав участі у пресі як видавець, редактор, автор чи член редакційної колегії або видавничої спілки. І. Франко, можна сказати, жертвував своїм художнім талантом, своїм генієм ученого, щоб, займаючись журналістикою, публіцистикою, розв'язувати ті чи інші суспільні проблеми. М. Грушевський одним із перших, наприклад, застеріг від захоплення лише культурницькою діяльністю, на що хибувало українське ХІХ ст.

Інша річ, чи українська «пропаганда» того часу була адекватною пропаганді наших політичних ворогів за змістом, характером, суттю і наявністю тих прийомів, що виходили за межі популяризації певної ідеї, поширення знань, за межі

елементарних норм моралі і вимог правди. Адже інформаційно-пропагандистську війну проти українців і української війни російські і польські шовіністи провадили давно: заперечення самої назви «Україна» й існування українського народу (і мови) як окремого народу, нав'язування думки, що українська справа – це німецька вигадка (Енгельс приписував це Меттерніху) і т. д.

Наприкінці 1914 р. С. Петлюра написав статтю «Негативні риси політики навколо українського питання». Статтю написано з нагоди полеміки, що розгорілася на шпальтах газет навколо українського питання. П. Струве і його однодумці із російських правих органів преси (слідом за О. Погодіним) кваліфікували тодішній стан української культурної творчості як штучну «витівку». Ця характерна риса антиукраїнської полеміки, на думку С. Петлюри, полягає у запереченні української народності як національності, звідки походить і твердження, що цієї національності і бути не може. Твердження, традиційне як для російської політичної думки і культури, так і для російського самодержавства. Так, зважаючи на цензуру, С. Петлюра помірковано і лояльно формулює свої думки, наприклад, діяльність «Союзу визволення України» він розглядає як авантюру. Усю статтю витримано в тоні спокійного, розважливого, можна сказати, академічного з'ясування проблеми. С. Петлюра намагається переконати і своїх опонентів і читачів, що таких жвавих суперечок, теоретичних розбіжностей і пристрасної полеміки не може бути навколо того, чого нема, маючи на увазі існування української національності. Але С. Петлюра дарма закликає своїх опонентів (тобто ворогів української ідеї) відмовитися від упередженості і навмисності, дарма закликає їх до поважного вивчення питання про національний розвиток українського народу, який «віддав багато сил і жертв для оборони російської держави і що має підстави вимагати від п. Струве і його однодумців до себе ставлення іншого, ніж те, що вони виявляли досі»⁹. С. Петлюра не зро-

зумів, що полеміка, яку започаткували російські інтелігенти-українофоби, має зовсім інший характер, ніж скажімо, полеміка між І. Франком і Лесею Українкою наприкінці 1896 р. – на початку 1897 р. щодо шляхів розвитку українського політичного руху (почалася полеміка після опублікованої у журналі «Житте і слово» статті І. Франка «З кінцем року»; Леся Українка відповіла статтею «Не так тії вороги, як добрії люди», а завершив цю суперечку І. Франко статтею «Коли не по конях, то хоч по оглоблях»). І. Франко, здебільшого, вмільний, нещадний, нищівний, пристрасний полеміст, називає цю полеміку «непорозумінням між своїми» і цим зумовлено вибір прийомів полеміки, її тон, аргументацію.

С. Петлюра не зрозумів (або вдав, що не розуміє), що П. Струве і подібним йому не йдеться про істину, про справедливість, про етичність і полемічних методів і публікації загалом – їм йдеться про інтереси російської держави і культури. Так ось, у цьому контексті цікавий ще один момент: С. Петлюра, пишучи про антиукраїнську полеміку, зазначає, що її автори надають читачеві «лише обмежений матеріал», пише про «крикливу незрівноваженість», про вибіркове користування джерелами інформації, про свідоме перекручення фактів, про політичну безтактність, про поширення політичних пліток. У всякому разі, С. Петлюра критикує лише П. Струве і його однодумців, але ніде явно не ототожнює його позицію з ідентичною антиукраїнською позицією російського уряду. С. Петлюра критикує П. Струве та його однодумців навіть не стільки за антиукраїнську позицію, скільки за характер полеміки: «Ви бачите на цьому прикладі, як перекручуються завдання друкованого слова... і люди, які претендують на роллю речників російського суспільства, глибоко переконані, що правильно розуміють свої функції, коли виступають з недозволеними нападами (недозволеними в морально-етичному сенсі, оскільки в Росії за українофобські ідеї, висловлювання і вчинки ніхто нікого не

переслідував. – С. К.) на почуття гуманности та елементарної людяности тільки тому, що їх виявляють українці.

Не складні ті методи, за допомогою яких згадана московська газета (йдеться про «Утро России», яка виступила проти того, що українці організують «національні» шпиталі, добачивши в цьому теж український сепаратизм. – С. К.), а також і інші органи націоналістичної російської преси, намагаються опанувати тему полеміки навколо українського питання. Подібні методи постулюються державними міркуваннями...»¹⁰. Захищаючи чесну і пристойну полеміку, С. Петлюра зазначає, що частина російської інтелігенції не сприймає методів боротьби з українською культурою, що їх використовує П. Струве, що вони роблять гнітюче враження, що ці методи дивовижні і недопущенні з етичного боку.

Для нас сьогодні не так важливо, як би наприкінці 1914 р. відповів С. Петлюра в нецензурних умовах, адже з вибухом Першої світової війни він написав статтю «Війна і українці», лояльну і навіть вірогідну (теж в умовах цензури, теж побоючись, що російський уряд закриє українські газети і заборонить навіть і ті скромні прояви національного життя, що були дозволені). Можливо, що С. Петлюра, інтелігентний і делікатний і як людина, і як публіцист, не відповів би по-іншому і у вільній пресі, до того ж він не був тоді прихильником ідеї української державності й самостійності. С. Петлюра не зрозумів одного важливого моменту: на першому місці повинна стояти головна ідея – ідея державності, державні міркування, державні інтереси (те, що демонстрували російські публіцисти-українофоби), а не абстрактна вірність чесній, відвертій, моральній полеміці, не традиційне розуміння завдань преси. С. Петлюра не зрозумів, що боротьба проти української ідеї вже вийшла за межі дискусії чи полеміки (те, що демонстрували російські публіцисти, теж було свідченням нового розуміння завдань і характеру преси, провісником майбутніх форм ідеологічно-пропагандистської діяльності).

Найбільший парадокс полягає у тому, що С. Петлюра ще в 1908 р. написав статтю «Ідейна боротьба з українством», у якій йдеться про широкий діапазон заходів боротьби з українством. Так, С. Петлюра пише, що «реакційно-консервативні круги російського громадянства» (делікатно, евфемістично, вдаючись до перифрази, С. Петлюра називає російських українофобів. – С. К.) використовували в ідейній боротьбі проти українства не лише «ідейні» способи, але й вживали «сыск и донос», а бажаючи зробити цю боротьбу організованою, колективною, а не розрізненою, створили навіть «Союз русских националистов»... С. Петлюра пише: «Ми мало віримо д. Савенкові (теж «українець», один із засновників цього клубу. – С. К.), коли він заявляє, що його однодумці мають на увазі боротись з українством *«ідейно»*, шляхом *пропаганди* «русского национализма» на українському ґрунті. В історії боротьби «русского» державного націоналізму з ідеалами недержавних націй Росії ідеологи цього націоналізму ніколи не додержували ідейної об'єктивності і їх «ідейна» боротьба завше прибирала форми «сыска и доноса»¹¹.

Усе це повинно було переконати українських діячів і публіцистів, що ідейна боротьба проти українства не ведеться (і не велася) в цивілізованих формах, що це – не академічна дискусія, що утвердження і поширення своїх поглядів набули інших форм, що популяризація і просвітництво – це учорашній день української преси, що ідейна боротьба на новому етапі вимагає концептуально нового підходу.

У цьому відношенні цікава стаття І. Леська «Українська пропаганда до Першої світової війни»¹². Сучасний дослідник пише про тих, хто спричинився до поширення знань, інформації про Україну. Йдеться, зокрема, про М. Драгоманова, І. Франка, М. Тишкевича, Р. Сембратовича, Я. Федорчука. Він справедливо зауважує, що в політиці вирішальною є сила, а не опінія, не думка. Вживаючи поняття «пропаганда», І. Лесько не здає собі справи з того, що українська ін-

формаційна діяльність (хай навіть інформаційно-пропагандистська) була значно вужчою за характером і змістом, ніж це передбачає пропаганда.

Не можна сказати, що українські державні і політичні діячі не розуміли значення агітації й пропаганди. Один із промовистих фактів: на початку січня 1919 р. С.Петлюра як Головний Отаман віддає наказ № 18: «До мого відома дійшло, що в місцевостях, оголошених на військовому стані облоги, ведуть злочинну агітацію проти Української Народної Республіки та її законної влади – Директорії переважно люди, що не належать до громадян нашої Республіки і що наїхали з Великоросії та інших країн бувшої Росії. Ці люди, замість того, щоб дякувати Україні за той хліб, який їдять тут, вчиняють різні заколоти, сіють анархію, грабують мирне населення, займаються саботажем, провокацією та спекуляцією»¹³. С. Петлюра розпорядився розглядати цих агітаторів (з підробленими українськими паспортами) як шпигунів з усіма висновками, що звідси витікають.

Влітку 1919 р. С. Петлюра писав до І. Мазепи: «На інформацію за кордоном про наші справи не треба жаліти грошей і відповідні асигновки треба зробити: особливо у Парижі, Празі та Румунії. Інші держави витрачають на це великі суми, а ми самих себе губимо, не звертаючи на це уваги... Інформаційну роботу у нас слід децентралізувати, бо коли ми вимагаємо мільйони на Міністерство Преси, то краще дати сотні тисяч повітовим земствам чи комісарам, і вони цю інформацію поставлять і краще і своєчасніше»¹⁴.

У 1925 р., він писав у статті «Українські селяни» він писав, що українці, «...збаламучені пропагандою демагогічною більшовиків в 1917-1918 рр. і тому не одноліті, не збиті до купи в своєму відпоріві проти військової навали їх, не відразу розпізнали дійсну природу того соціального баламутства, за допомогою якого большевики опанували українським селом»¹⁵.

У різному контексті питання інформаційно-пропагандистської діяльності порушували В. Винниченко, І. Мазепа, П. Христюк, М. Ковалевський. Це складна проблема складного часу, тому потребує уважного і ретельного вивчення. У думках, висловлюваннях, оцінках учасників визвольних змагань та їх відповідальних діячів є чимало цікавого матеріалу, що іноді змушує по-новому оцінити ідейну боротьбу навколо української державницької ідеї, масовану пропагандистську боротьбу проти неї наших ворогів, місце пропаганди (й інформаційної діяльності) як цілеспрямованої діяльності в українському державотворчому процесі періоду визвольних змагань 1917-1920 років.

Сотні разів у різноманітних варіантах і контекстуальних ситуаціях можна побачити терміни «агітація», «пропаганда», «інформація», «політична робота». Так, у книжці «Відродження нації» В. Винниченка є навіть розділ «Боротьба за свою лінію». В. Винниченко звернув увагу на те, що більшовицька агітація спочатку успіху не мала. Але й українська агітація поступово втратила силу, бо «...не бачив той солдат з боку своєї української влади бажання стати рішуче на бік працюючих, не бачив з її боку тенденцій щось радикально робити в цьому напрямі, щоб як не сьогодні, то далі в майбутньому, переборовши всі труднощі, визволити свої трудящі маси з під соціального панування ворожих і нації, й працюючим кляс. Замість цього чув, як таке бажання большевиків, така їхня оборона простого, бідного люду проти всякого пана називалася в українців демагогією, висміювалася, лаялася, заперечувалася»¹⁶. В. Винниченко дуже суб'єктивний у своїх спогадах, він завжди у критичні моменти перевагу віддавав соціальним, класовим вартостям, а не національним. Щоправда, деякі його міркування про ефективність пропаганди є слушними.

Формально не можна сказати, що українські уряди недооцінювали значення інформаційної діяльності. Так було і за часів Центральної Ради. Адже відразу після краху самодер-

жавства почали появлятися заклики, різноманітні інформаційні й агітаційні листки. Українські політичні сили намагалися і пояснити, і вплинути, хоча, на наш погляд, їм здавалося, що достатньо лише першого. Принципово ситуацію не змінює те, що Центральна Рада створила прес-бюро, а згодом почала видавати і «Вісті Української Центральної Ради», що інформаційне прес-бюро було створено і при Генеральному секретаріаті, що інформаційну діяльність провадили міністерства, що була ціла низка регіональних видань. Не було розуміння того, чого можна досягнути завдяки пропаганді як одному із важливих напрямів державної політики. Силу і небезпеку більшовицької пропаганди відчували і бачили, але досвід її, як і роль пропаганди у світовій війні, ніхто не вивчав і не узагальнював.

Чи якоюсь мірою це було враховано згодом?

Державний устрій Української Держави передбачав й інформаційно-пресові структури: функціонувало Українське телеграфне агентство, підпорядковане Міністерству внутрішніх справ. УТА (його очолював Д. Донцов, нагадаємо) видавало свій друкований орган – «Бюлетень Українського Телеграфного Агентства (У.Т.А.)». Виходив «Державний вісник», офіційний орган уряду, функціонувала низка губернських видань, що були органами державних структур, інформаційну діяльність провадили й окремі міністерства Української Держави.

Гетьман П. Скоропадський, як відомо, прийшов до влади внаслідок перевороту 29 квітня 1918 р. П. Скоропадського підтримали лише хлібороби-демократи, всі інші українські партії (соціал-демократи, соціалісти-федералісти, соціалісти-революціонери, соціалісти-самостійники) до перевороту поставилися негативно. Другий Всеукраїнський селянський з'їзд (8-10 травня 1918) прийняв антигетьманську ухвалу і закликав до рішучої і безкомпромісної збройної боротьби з гетьманською владою. Таку ж ухвалу прийняв і Другий Всеукраїнський територіальний робітничий з'їзд, що відбувся

13-14 травня 1918 р. Треба хіба сказати, що росіян і євреїв на цьому з'їзді було більше, ніж українців.

Уряд майже відразу зреагував на антигетьманські виступи, опублікувавши «Заяву-декларацію» (10 травня, 1918), у якій говорилося: «До правительства надходят вѣстки, що агітатори, котрі, очевидно, заінтересовані в тім, аби сіяти заколоти й анархію в нашім краю, розпускають злобні вѣстки, немов би в Україні привернено скинене народом самодержавє, при чім самодержцем є гетьман, що нове правительство стає на шлях реакції, який змагає до того, щоб відібрати у народа всі здобуті ним політичні і громадянські свободи, що буцімто складене з великих поміщиків і капіталістів, це правительство зовсім не дбає про задоволення земельного голоду українського селянства, а також справедливих соціальних домагань робітничої кляси, та в кінці, що по свому духу правительство є ворогом української нації та її молодю, ще не зміцнілої державної самостійности»¹⁷. І далі говорилося, що за недостатньої поінформованості широких мас подібна зловмисна агітація може мати успіх і викликати безпорядки, а в інтересах збереження державного порядку і спокою її доведеться придушувати, що може потягти за собою деколи і криваві жертви. У «Декларації» було сказано, що всі наведені чутки – це наклепи тих, хто не брідиться негідних способів політичної боротьби, говорилося, що Гетьман не прагне стати самодержцем, що уряд має лише перехідний і тимчасовий характер і в умовах повного спокою допровадить до скликання народного представництва, яке і вирішить волю українського народу щодо майбутнього державного ладу в Україні. Уряд заявив, що не буде порушувати свобод, заперечував, що він діє лише в інтересах великих землевласників, обіцяв свою підтримку робітникам, якщо їхні домагання не будуть підривати вітчизняну промисловість.

Документ мав явно пропагандистський характер. В ньому поєднувалися демагогія і необґрунтовані твердження, обіцянки і погрози, заклики і залякування.

Опозиція сформувалася через місяць у формі Українського національно-державного союзу, що його у травні створили самостійники-соціалісти, соціалісти-федералісти, трудова партія, Об'єднана рада залізниць України і Головна рада Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки. І хоча формально бракувало соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, створення УНДС свідчило про вузьку соціальну базу гетьманської влади.

Агітаційно-пропагандистський наступ опозиції був настільки сильним, що неминуче зумовлював репресії з боку влади – вона обмежувала політичні свободи, закривала опозиційні видання. Але усе це не допомогло гетьманській владі здобути вплив на маси, спертися на них у реалізації свого державницького ідеалу, не допомогло довго втримати владу. Зрештою, Гетьман П. Скоропадський і його уряди програли пропагандистську війну противникові, який у цьому відношенні був, до речі, ще слабший. І хоча не рівень інформаційно-пресової й агітаційно-пропагандистської роботи зумовив поразку Гетьмана П. Скоропадського, але він зовсім не випадково писав у спогадах: «Скажу, що наш уряд в одній дуже важливій галузі державного управління був до обурення слабким і бездарним. Я цю помилку почав виправляти, але пізно. Я хочу вказати на те, що народонаселення зовсім не освідомлене про нашу роботу. Преса і будь-яка пропаганда цілком були відсутніми. У мене ця справа зовсім не йшла, незважаючи на те, що я від першого ж дня мого керівництва державою здавав собі справу щодо значення преси і загалом правильної постановки пропаганди наших ідей... хоча в моїй Грамоті була оголошена свобода слова і преси. Тим не менше від першого ж дня довелося запровадити цензуру і сильне обмеження цієї свободи, головним чином через відділи інформації, що постійно вміщували неправильні повідомлення, що хвилювали населення¹⁸. Інші висловлювання П. Скоропадського, його оцінка діяльності преси й пропаганди свідчать про те, що він справді високо оціню-

вав їх діяльність і розглядав як важливу сферу чи галузь державного будівництва і управління державою. Може, не менш важливо і те, що П. Скоропадський цю проблему бачив у такому контексті: «Інформація повинна була бути правильно поставлена, крім преси тут повинен був зосередитися увесь відділ пропаганди, і кінематограф, і плакати і т. п.»¹⁹.

Інформаційно-пропагандистська діяльність, яку започаткував УНДС набула ще більшого значення, коли почалися воєнні дії проти влади Гетьмана П. Скоропадського. При Директорії УНР було створено відповідну структуру – Інформаційне бюро. Зрештою, про потребу посилення агітаційно-пропагандистської роботи говорили й напередодні протигетьманського повстання. Після приходу Директорії до влади продовжувало функціонувати Українське телеграфне агентство (УТА), але вже з новим керівником, оскільки нова влада розпорядилася заарештувати Д. Донцова, керівника УТА за гетьманських часів (незважаючи на те, що він виступав із критикою політики Гетьмана). Спочатку директором УТА було призначено О. Назарука, а згодом він очолив Управління преси і пропаганди. Спогади О. Назарука («Рік на Великій Україні») свідчать про те, що на успіх інформаційно-пропагандистської роботи у тих умовах розраховувати не можна було.

Дослідження інформаційно-пропагандистської діяльності Центральної Ради урядів УНР і ЗУНР, що появилися останнім часом²⁰, підштовхують до невтішних висновків. Українські лідери не оцінили значення інформаційно-пропагандистської діяльності у боротьбі за українську державність; вони не проаналізували досвіду світової війни, в якій Антанта значною мірою перемогла завдяки новому підходу до пропаганди, а цей підхід опирався на тонке розуміння соціально-психологічних особливостей мас; вожді української революції програли дипломатичну й інформаційно-пропагандистську війну не лише з Антантою, а й з іншими країнами (залежними від Антанти, які не хотіли бачити Україну

незалежною – Чехо-Словаччина, Польща); вони нічого не змогли протиставити демагогічній, проте ефективній пропаганді більшовиків; українські лідери не зрозуміли, що в умовах боротьби за державність (ця боротьба повинна бути безкомпромісною, жорстокою і навіть фанатичною) демократичні свободи, т. зв. «загальнолюдські» ідеали повинні поступатися інтересам боротьби.

Відомий історик Я. Дашкевич слушно зауважує: «Інформаційна блокада завдала незвичайно великої шкоди в справі української незалежності. Уряд ЗУНР робив всі можливі заходи, щоб вирватися з дезінформативної облоги. Інформаційно-пропагандистські осередки при дипломатичних представництвах намагалися інформувати закордон про справжній стан справ, про те, що українська нація також має право на свою державну незалежність, але (зокрема й на Паризькій мирній конференції 1919 р.) це була розмова з глухими»²¹. І ще: «...ще нині важко відповісти, чи справді було застосовано всі можливі засоби і способи...»²². Навіть якби інформаційно-пропагандистська діяльність ЗУНР і УНР була потужною і масивною, вона однаково нашттовхнулася б на небажання Антанти бачити в Європі нову державу із 40-мільйонним населенням. Ми не погоджуємося з іншим. Не варто сумніватися у тому, що справді не було застосовано всі можливі засоби і способи.

Ми далекі від того, щоб головну причину поразки визвольних змагань шукати в неефективності української пропаганди (тобто пропаганди української ідеї), у хибах інформаційно-пресової політики як Центральної Ради, так і українських урядів, але недооцінювати цього чинника теж не можна. Річ у тім, що уявлення українських керівників про інформаційно-пропагандистські можливості преси, а тим більше про пропаганду залишилися на рівні довоєнного досвіду, на просвітньо-культурницькому рівні.

¹ Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979. – Т. II. – С. 580.

² Moede W. Experimentelle Massenpsychologie. – Berlin, 1920. – С. 7.

³ Путник Т. Пропаганда // Вогні. – 1938. – Ч. 4. – С. 46-50.

⁴ Lasswell H. Propaganda Technique in the World War. – New York, 1927. – Р. 3.

⁵ Цит за: Лайнбарджер П. Психологическая война. – М., 1962. – С. 102.

⁶ Саєвич М. Передмова перекладчика // Масарик Т. Г. Світова революція за війни і у війні 1914-1918: Спомини. – Львів, 1930. – С. V.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – С. IV-V.

⁹ Петлюра С. Негативні риси полеміки навколо українського питання // Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979. – Т. II. – С. 300.

¹⁰ Там само. – С. 296.

¹¹ Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979. – 1956. – С. 87.

¹² Лесько І. Українська пропаганда до Першої світової війни // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1993. – Джерзі Сіті; Нью-Йорк, 1993. – С. 142-150.

¹³ Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979. – Т. II. – С. 352.

¹⁴ Там само. – С. 359.

¹⁵ Там само. – С. 436.

¹⁶ Винниченко В. Відродження нації. – Київ; Відень, 1920. – Частина II. – С. 158.

¹⁷ Цит.: за Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920. – Нью-Йорк, 1969. – Т. II. – С. 33.

¹⁸ Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ; Філадельфія, 1995. – С. 219.

¹⁹ Там само. – С. 220.

²⁰ Див., напр.: Богуславський О. Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917-1920 рр.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2002.

²¹ Дашкевич Я. Західно-Українська Народна Республіка: позитивний і негативний досвід // Вісник ООЧСУ. – 1998. – Ч. 4. – С. 207-214.

²² Там само.

5. 2. 2. Розвиток поглядів на функції преси: від просвітництва і поширення інформації – до пропаганди

Поразка у визвольних змаганнях стала своєрідним політичним й інтелектуальним Рубіконом, вона започаткувала новий період в українській історії і спричинилася до гарячкових, болісних, але й продуктивних роздумів. Ревізії підлягало все: ідейно-теоретична платформа, політичні орієнтації, стратегія і тактика боротьби. Головне – пошук відповіді на питання «як і яким шляхом йти до державності, як за неї боротися?» Перегляду потребувала і така проблема, як ідеологічно-пропагандистське забезпечення боротьби, що стосувалося, зрозуміло, і преси. Ситуація ускладнювалася тим, що здебільшого серед галицьких українців не було єдності ні в поглядах, ні в діях. Востаннє цю єдність галицькі українці продемонстрували у відповідь на ганебне рішення Ради амбасадорів від 15 березня 1923 р. віддати Східну Галичину Польщі.

Найбільш гостро і безкомпромісно оцінив причини поразки, результати визвольних змагань Д. Донцов. У «Підставах нашої політики» (1921) він писав: «Такий був ідейний баянс української інтелігенції по кількох роках визвольної боротьби. Баянс, коли не розпачливий, то в кожному разі надзвичайно вбогий. Хаос в думках, брак пляновості в акції, брак ясно сформульованих цілей. І все це підбито часом голосною самостійницькою фразеологією, дзвінкою, як в неофіта, і такою ж нетривкою... Шукаючи причин сумного баянсу наших ідейних і політичних змагань, мусимо на першій пляні згадати невміння знайти, відчувати колективний ідеал нації, ані так різко зазначити його, щоб він став притягальним центром, до якого, як до сталого, непорушного осередку, тяглися б мільйони поодиноких воль у краю і пильна увага заграниці... Не маючи виробленої програми всередині, ні щодо того, на якій клясі спирати державне будівництво, ні вміння сплести одною не клясовою, а національною державницькою ідеологією всі національності країни в

одну націю під прапором одного державного ідеалу, українство не могло досягнути консолідації внутрішніх сил краю. Далі, навіть цей, нашвидку зроблений, вічно мінливий сурогат національного ідеалу, що створився в нас, не проклямовано (підкреслення наше. – С. К.) і не утримувано з усією потрібною в таких випадках, гостротою»¹.

Як бачимо, Д. Донцов, хоча й не говорить окремо про невмілу інформаційну, політичну чи агітаційно-пропагандистську діяльність, але і їх теж має на увазі. Тим більше, що на його думку, послідовна, залізна, сама в собі переконана воля зможе зацепити свою концепцію масі навіть тоді, коли вона (концепція, зрозуміло) є абсурдна. «І навпаки, сполучення найясніших ідей з слабою афірмативною волею їх пропагаторів – часто не має практичних наслідків»².

Дещо згодом, уже в «Націоналізмі», Д. Донцов іронічно писав: «Як питання тієї чи іншої системи оранки, так і питання національних взаємин було питанням *доцільности*. як таке, вирішувалося воно розумом і переконанням (підкреслення наше. – С. К.). Піднести в вищий стан господарство чи клясу, або націю, мала тільки освіта, всеобіймаючий засіб на всяку соціальну біду. Провінція до всього підходила зі своєю міркою: не тільки проблеми буденного життя, не тільки дрібничкові спори за межу, але й проблеми світового розміру вирішувала вона намовлюванням, уговорюванням, заклик до «здорового хлопського розсудку», найвище – позовом до суду...»³.

Так міг думати лише діяч, який узагальнив не лише свій досвід журналістської, ідеологічної, агітаційно-пропагандистської діяльності, але й насамперед і головним чином досвід використання пропаганди, що під час Першої світової війни набула специфічних рис як цілеспрямована діяльність, що зробила переворот в уявленнях про методи і засоби впливу, що виходила за межі звичайного «хлопського розуму», звичайних уявлень про морально-етичні вимоги щодо політичної боротьби тощо.

Західноукраїнська преса міжвоєнної доби дала десятки публікацій, що були присвячені «пропаганді». Треба висловити застереження, що не завжди автори вкладали однаковий зміст в поняття «пропаганда». Відомо, що цей термін вживав і І. Франко, але розуміючи його як поширення якоїсь ідеї. О. Назарук був директором УТА, очолював Управління преси і пропаганди в уряді УНР, був шефом відділу преси й пропаганди в уряді ЗУНР (екзильному), але це навіть приблизно не нагадувало організацію пропаганди в державах Антанти.

У первісному розумінні пропаганди вживає це поняття Гр. Сіманц, пишучи: «Здорова пропаганда і втілення ідеї української державності в широкі круги українського суспільства, а рівно ж скеровання шляхом печатного слова суспільної opinii, відповідно до національно-державних вимог України і вимог біжучого життя, потребує не одну тисячу добре підготовлених робітників в області публіцистики, печатного діла, видавничих справ і т. п. Друковане слово і перо на службі нації – це велика зброя в національній боротьбі»⁴. Цю думку висловлено в 1923 р. – як бачимо, цілком традиційна думка. Цікаво, що автор говорить ще про одну важливу суспільну функцію студентства, крім пропаганди і втілення ідеї української державності, – про політичну агітацію й інформацію.

Наступний приклад взято із журналістської практики кінця 30-х років. На сторінках «Вістей з Лугу» – друкованого органу «Лугів» – появилася рубрика «Організація і пропаганда», а також статті про значення пропаганди в діяльності «Лугів». Так, у редакційній статті «Лугова пропаганда» говориться про те, що саме завдяки вміль пропаганді російські більшовики обманули українців, Гітлер сцементував німецький народ, а Муссоліні – італійський. Автор непослідовний у тлумаченні пропаганди. Він заявляє: «Пропаганда є великою, величезною силою – це найвища пора собі усвідомити. Нам не треба брехливої пропаганди! Нам треба прав-

ди, що усвідомлювала б і поборювала б ворожу нам агітацію!»⁵. Автор називає вихідні пункти цієї пропаганди: 1) поширювати переконання, що членство в «Лузі» приносить загальнонаціональну, а тим самим і особисту користь; 2) «Луг» є понадпартійною організацією. А найголовніше, на що треба звернути увагу – це мета: фізичне виховання, освіта, вільний Київ⁶. У наступному числі «Вістей з Лугу» (ч. 4, 1939) появилася стаття І. Л. «Лугова пропаганда». Він пише про друкований орган «Лугів» як про важливий і першочерговий засіб пропаганди, а інші засоби – це брошури, календарі, книжки історичного і мемуарного змісту, різні форми культурно-освітньої діяльності.

Але не бракувало публікацій (їх власне, було набагато більше), в яких автори добре здавали собі справу з того, що таке пропаганда, якою може бути її роль у суспільному житті, що відрізняє її від традиційної інформаційної чи популяризаторської діяльності.

Як відомо, у 1920 р. було створено Українську військову організацію (УВО). Вона була підпільною і стояла на націоналістичних позиціях. Якщо коротко, то своє головне завдання УВО бачила в пропаганді загального революційного зриву українського народу з метою створення власної самостійної держави. У брошурі «У.В.О.» читаємо: «УВО є організацією, для якої тільки інтерес Української Нації є й буде рішенням у її діяльності...»

УВО, що вважає себе носієм і спадкоємцем заповітів Великої Української Армії, не може й не сміє допустити до того, щоб грядучі події заскочили український народ невідготовленим, як це мало місце в роках 1917-1918...

Українська Військова Організація, що поставила собі за завдання пропагувати загально-національний зрив українського народу проти займанців і як організація, що проводить конкретну підготовку цього зриву на західних українських землях, йде і мусить йти з усіма шарами народу й серед них поширювати свої ідеї. Для неї не можуть бути обоя-

тними настрої мас, бо саме від тих настроїв залежить, як широкі маси будуть ставитися до займанця взагалі, зокрема, чи стремління УВО увінчаються в остаточному висліді успіхами, чи ні»⁷.

З ініціативи УВО у 1922 р. Д. Донцов почав видавати «Літературно-науковий вістник», а в 1923 р. – журнал «Заграву», орган Української партії національної роботи. У журналі співробітничали члени крайової команди УВО – Дм. Паліїв, В. Кучабський, М. Матчак, В. Кузьмович.

У програмній заяві, у статті «Наші цілі» читаємо: «Заграву» є органом гурту людей, що не належать і не хочуть належати до жодної з існуючих партій. Єднає цей гурт те націоналістичне «Вірую», яке мов молотом залізо кується в нас в огні останніх десятих років. Се «Вірую» знає лише один абсолют – націю, один категоричний імператив – її волю до життя⁸. І ще: «Хочемо бодай для себе скінчити раз з пануванням фрази, яка гальмує політичну творчість правих, лівих і середніх і нищить відпорність народу. Хочемо скинути з себе цю фразу, як скидає гадюка лущиння по весні. А на її місце поставити чистий, національний героїзм і безкомпромісові інтереси кляси, на яку він спирається...»⁹.

Про наступні публікації, які стосувалися пропаганди. Вони появлялися періодично і можна зробити висновок, що ця проблема не зникла з поля зору українських політиків, діячів, публіцистів. Так, «Національна думка» вміщує статтю «Значіння міжнародної пропаганди у визволенню нації»¹⁰. Автор (О. Л. К.) підкреслює її значення, але більше говорить про неї як про поширення знань та інформації про Україну закордоном. Він має на увазі пропаганду української ідеї на міжнародній арені.

У середині 30-х до цієї проблеми звернувся П. Шандрук у статті «Пропаганда»¹¹. Він писав, що ми відстаємо в такій важливій сфері суспільного життя, як формування публічної opinio, тобто громадської думки. Промовистий факт – він послуговується терміном «громадська думка», що його

активно використовували європейські і американські дослідники ще з часів світової війни.

Наприкінці 20-х років цю проблему порушив «Літературно-науковий вістник» Д. Донцова, маємо на увазі статтю В. Когенса «Політика, пропаганда, преса і публіка». Автор пише: «Я згадав, що слово «пропаганда» набрало підчас війни особливого, майже згідливого значіння. В дійсности одначе не можна так односторонно ставитися до цього поняття. Як довго той, хто веде пропаганду, робить це з своїх найглибших святих переконань і не кермується тут іншими оглядами, як прим. особистими інтересами, і як довго засоби, якими він послуговується, не є лише освяченими засобами до досягнення поставленої цілі, так довго така пропаганда наскрізь оправдана. Вести пропаганду за ідею, за віру, за своє переконання, яким можна прислужитися для людства, є не лише морально оправданим, але в найвищій мірі конечним»¹². Зауважимо, що у «ЛНВ» Д. Донцова не могло бути випадкових публікацій. Ця теж не виняток. Вона характеризує ставлення до пропаганди тих, хто поділяв націоналістичні погляди.

Серед інших публікацій назвемо і статтю Т. Путника «Пропаганда»¹³. Автор добре знав практику нацистської пропаганди, він цитує «Мою боротьбу» Гітлера, який надавав пропаганді величезного значення. Зауважимо, що на думку Т. Путника, пропаганда, щоб бути ефективною, не обов'язково мусить послуговуватись неправдою.

Не можна оминати увагою статтю В. Юрченка (втікача із СРСР, автора книжки спогадів «Шляхами на Соловки») під назвою «Система більшовицької агітації та пропаганди»¹⁴. Автор пише: «На радянщині дуже поширеним є твердження, що більшовицька влада тримається на ГПУ й агітації. Це глибока й безперечна правда в обох випадках. ГПУ вславилося нечуваним у світі й історії кривавим терором, що вбив усякі пориви мас до свободи, а агітація й пропаганда задурманює несвідому частину бідноти й робітництва, не даючи їй змоги оцінити дійсний стан речей та зробити прав-

дивий і належний висновок»¹⁵. Автор розповідає про структуру «агітпропу», про методи більшовицької пропаганди.

І згодом «Вісник» повернувся до цієї проблеми. Так, цікаві спогади капітана британської армії М. А. Пітерса «Пропаганда під час війни», вміщені у кн. I за 1936 р.

Ми не випадково не фіксували увагу на політичних поглядах авторів, що писали про пропаганду. Але це суттєвий момент. Ось дві редакційні статті із «Національної політики», органу УНДО, що появились в лютому-березні 1939 р. – це «Суворий обов'язок правди» (ч. 8) і «Політика без пропаганди» (ч. 11). Редакція добре розуміла значення пропаганди; йдеться, зокрема, про конечність української пропагандивно-інформаційної роботи на польських теренах. Зацитуємо два уривки: «Зрештою, найсильніші народи, наймогутніші нації навіть тоді, коли проти своїх ворогів виставляють як останній аргумент – гармати, не занедбують пропаганди». Ще один: «...нема сьогодні надій чи на перемогу і успіх – без зорганізованої пропаганди!... кожний день працює там проти нас! Пропаганда – це зброя в руках недержавного народу! Українській політиці даймо в руки зброю – українську пропаганду»¹⁶.

Але це були лише добрі наміри. Назагал, правильно оцінюючи значення пропаганди, важливість формування публічної opinio, добре розуміючи, що не можна плентатися в хвості настроїв, редакція (чи автори) не розуміла, що не можна до пропаганди підходити із передвоєнними критеріями (до Першої світової війни), що в політичній діяльності, а тим більше в пропаганді не можна абсолютизувати ні правду, ні об'єктивність, що не треба так прямолінійно протиставляти демагогію і публіцистику, віру і знання. У статті «Суворий обов'язок правди» читаємо: «...наш орган не є на те, щоб «подобатися» масам, ані в кінці на те, щоб говорити те, що комусь приємне, що когось сповиває у туман рожевих мрій. Він є покликаний бути органом відповідальної української політичної публіцистики, він є на те, щоб презе-

нтувати своїй суспільності сувору, нефальшовану правду. І своєму покликанию він залишиться вірний»¹⁷. Таку думку важко заперечити, але пропаганда кінця 30-х років була значно ширшою від простого знання і проголошення правди. У цьому переконував не лише історичний досвід (і український, і європейський), але хоча б те, що вже появились і були на той час монографії польських дослідників про пропаганду¹⁸, не кажучи вже про багату літературу з цієї проблематики іншими мовами. Польські автори, до речі, були добре обізнаними із працями європейських і американських дослідників, що стосувалися пропаганди, про що свідчить науководовідковий апарат у згаданих монографіях.

На пропаганду серйозну увагу звернув український націоналістичний рух. Для нас важливо, що український націоналізм (насамперед Д. Донцов) послуговувався такими ключовими поняттями, що й тогочасна пропаганда: віра, воля, спонукання до чину, конечність боротьби. Гасло «Нація понад усе» набувало абсолютного значення. Це дратувало тих політиків і діячів, які звикли до легальних, парламентських форм боротьби, до традиційних засобів впливу на маси, до звичайних прийомів аргументації, до тези, що аудиторії, масам треба, радше, пояснювати, розтлумачувати суспільні проблеми, а не спонукати їх до дії. Ось чому те, що говорилося про пропаганду в брошурі «У. В. О.», було новим словом в інформаційній діяльності західноукраїнської преси, в розумінні її завдань, функцій, методів впливу.

У брошурі є два розділи, на які не можна не звернути увагу. Це «Терор як засіб агітації»¹⁹ і «Пропаганда»²⁰.

Кілька найважливіших тез із першого розділу: «Значіння терору як засобу агітації є не менше від цього значіння, що його має терор як засіб самооборони поневоленого народу... На ділі кожний терористичний акт сповняє, рівночасно, ці два завдання: самооборони та агітації, хоч не завжди ці два моменти грають однакову роллю»; «Власне такий характер мають терористичні вчинки: вони приковують до себе

загальну увагу всіх, без огляду на це, чи це хто хоче, чи ні... Не кожний рівно ж хоче читати пропагандивну літературу й не кожний дістає її в руку. З другого боку, не кожного переконає словна пропаганда»; «Терор як засіб агітації має тро-який вплив: 1. на власну суспільність, 2. на суспільність во-рога, проти якого він звернений та 3. на світову оцінку»; «Мусимо змінити психіку нашої суспільности й психіку во-рогів та порушити світову оцінку».

Із наступного розділу: «Пропаганда є в нашому століт-тю важнішою зброєю, ніж усі інші, в боротьбі народів між собою. Лише дорогою пропаганди можна якусь справу зро-бити популярною в світі»; «Бо лише пропагандою серед вла-сної суспільности можна викликати фанатизм і ненависть до ворога, геройського духа та жажду посвяти та штовхнути широкі народні маси вслід за тими, що на своєму прапорі виписали: «боротьба з ворогом на життя й на смерть». Впро-чім поневолений нарід мусить вести пропаганду також тому, щоб паралізувати протипропаганду своїх національних во-рогів...»; «Будучність українського революційного руху та взагалі наших визвольних змагань залежить від того, чи по-ставимо пропаганду внутрішню чи зовнішню на належній висоті або, іншими словами, чи зуміємо підняти в народі войовничого духа й викличемо тверду віру в перемогу над во-рогами, чи вщипимо в суспільність непереможне бажання незалежного життя, яке заставляло б до розплати з ворога-ми та до конструктивної праці для реалізації нашого націо-нально-державного ідеалу».

Це було нове для української політичної думки і полі-тичної діяльності розуміння пропаганди. Про це свідчить уже той факт, що пропаганду безпосередньо пов'язували з полі-тичною боротьбою, а це діяльність більш цілеспрямована і конкретна, ніж культурно-просвітницька.

Організація українських націоналістів так само вже від початку свого існування надавала пропаганді великого зна-чення. Перша конференція українських націоналістів відбу-

лася 3-7 листопада 1927 р. Було створено Провід українсь-ких націоналістів (ПУН) і відділи: секретаріат, відділ преси і пропаганди, ідеологічно-статутарний, політичну, економіч-ну референтури. Про це говорилося в офіційному комюніке-конференції²¹. Але ідеологічно-пропагандистською роботою повинні були займатися всі відділи, крім економічної рефе-рентури. Так, секретаріат і відділ преси і пропаганди мав завдання провадити пропаганду для підтримки Конгресу і майбутньої організації і видавати друкований орган. Ідео-логічна референтура повинна була розробляти ідеологічну базу, політична – провадити культурно-освітню роботу в низових організаціях і займатися питаннями зовнішньої по-літики ПУНу.

Про завдання пропаганди говорилося і в постановах Другого великого збору ОУН в 1941 р.:

«1. Основним завданням нашої пропаганди є поширити серед найширших мас Українського Народу ідеї та політич-ну програму Українського Націоналізму, змобілізувати їх до боротьби за ідеї Української Революції, дати відпір ворожій пропаганді, явному і замаскованому наступові ворожої по-літики та приєднати до протимосковської боротьби також позаукраїнські сили.

2. Розгорнення інтенсивної пропагандивної роботи є од-ним із найважливіших завдань Організації в сучасному ста-ні її боротьби. Цілість пропагандивної роботи мусить бути зцентралізована й узалежнена від політичної тактики Орга-нізації»²². В ухвалі йдеться далі про зміст, методи, тактику, організацію пропаганди.

Нове бачення пропаганди полягало і в тому, що УВО, ОУН (відповідно і друковані органи), тобто націоналістич-ний рух, його керівництво побачили великі агітаційні й про-пагандистські можливості не лише традиційного засобу – пре-си. Так, у згаданій брошурі «У. В. О.» говориться про те, що засобом пропаганди є живе й писане слово. «При пропаган-ді живим словом приходять під увагу розмови, відчити й

реферати, віча, курси і т.п. При пропаганді писаним словом маємо знов летючки, відозви, листи, брошури й книжки, пресу і т. п.»²³. Як бачимо, терор теж можна використати як засіб агітації, що українські націоналісти й робили.

УВО-ОУН широко використовували нетрадиційні засоби. Так, наприклад, пропагандистське значення мали масові акції протесту. Це бойкот присягання на вірність польській державі (до рішення Ради послів), бойкот виборів до сейму, бойкот перепису населення, бойкот службі в польській армії. Широкого пропагандистського розголосу набували експропріаційні акти. ОУН використовувала і мирні засоби пропаганди. Скажімо, ОУН всіляко підтримувала культ стрілецьких могил, це і шкільна акція у вересні 1933 р., коли українські школярі вдалися до акту громадянської непокори, відмовилися від учителів-поляків і вимагали навчання українською мовою, нищили портрети польських державних діячів і викидали державні герби з класів.

Після виконання вироку смерті над Біласом і Данилишиним (за напад на пошту у Городку) КЕ ОУН організувала протимонопольну акцію. Цій акції теж було надано політичного характеру. Йшлося про те, щоб не збагачувати державну скарбницю окупанта, відмовившись від горілки і паління (адже горілка й тютюн були державною монополією).

У контексті проблеми, яку ми обговорюємо, цікавою є стаття «Пропаганда як чинник воєнної стратегії», що появилася у 1933 р. в ч. 5-6 «Самостійної думки». Автор її – інж. Ч., але хто це, встановити не вдалося. Ця стаття важлива з огляду на кілька моментів.

По-перше, автор слушно підкреслює величезне значення пропаганди під час війни. Інж. Ч. вважає, що Антанта виграла Першу світову війну і завдяки пропаганді також. У тому, що Америку вдалося втягнути у війну на боці Антанти, теж велика заслуга добре поставленої пропаганди. Автор критикує німецьку пропаганду і віддає належне демагогічній пропаганді більшовиків. Одне слово, «Так, як і в полі-

тичному житті, пропаганда має велику вагу й у воєнній діяльності. Досить пригадати собі досвід великої світової війни, а потім воєн громадянських, щоб визнати величезне, а часом навіть і рішальне значіння пропаганди для ведення війни та досягнення бажаної перемоги»²⁴.

По-друге, інж. Ч. зауважує одну дуже важливу рису чи особливість. Виявляється, що переконати маси можна не лише за допомогою друкованої чи усної словесної пропаганди, але можна переконувати маси й проведенням якихось конкретних акцій, які мають значення для задоволення певних потреб населення, скажімо, матеріальних, побутових тощо. Інж. Ч. називає цю пропаганду річевою. Так ось, ця річева пропаганда – це та ж сама «соціологічна пропаганда», яку обґрунтував французький дослідник Ж. Еллюль у своїй книзі «Соціологічна пропаганда». Річ лише в тому, що зробив це Ж. Еллюль через тридцять років опісля...

По-третє. Про війну в Європі і, власне, про війну з більшовиками говорить як про неминучість.

По-четверте, автор пропонує кілька тез щодо організації воєнної пропаганди на наших теренах на випадок війни. Багато що з того, що пропонує автор, справді лягло в основу організації пропаганди ОУН – УПА – УГВР у роки війни і після війни. Цитата велика, але ми змушені навести її повністю:

«1) Загальна організація й керма воєнною пропагандою має бути в одних руках, у руках Бюро пропаганди та інформації при генеральному штабі.

2) Це Бюро в своїй праці треба щільно зв'язати з Головною Командою дієвої армії й з міністерством закордонних справ.

3) Бюро поділяється на відділи:

- а) внутрішньої пропаганди та інформації,
- б) пропаганди та інформації закордонної (серед нейтральних),
- в) в праці серед ворожого війська та населення.

Ці відділи відповідно до своїх завдань та теренів працюють на відповідні референтури.

4) Для праці в Бюро, крім старшин та урядовців, мобілізуються українські письменники, публіцисти, малярі, артисти, одне слово – всі ті, що можуть бути корисні своєю участю справі.

5) Органи Бюро пропаганди повинні бути в усіх військових фронтових і резервних частинах, відділи пропаганди в більших військових формаціях (до корпусу), старшини пропаганди в менших по полк включно.

6) Воєнна пропаганда має бути е-ф-с-к-т-и-в-н-о-ю.

7) На наших теренах при війні з більшовиками є доцільною та дуже переконливою пропаганда фактами, яку ми б назвали р-і-ч-е-в-о-ю п-р-о-п-а-г-а-н-д-о-ю. Ця пропаганда заснована на демонстрації перед населенням н-а-ш-и-х п-е-р-с-в-а-г і х-и-б п-р-о-т-и-в-н-и-к-а. Так, наприклад, негачення постачання населення відбитої від противника місцевості сіллю, якої там бракувало досі, зниження цін на продукти першої потреби, зм'якшення режиму, усе це впливає на психологію населення більше, ніж сотні тисяч проклямацій, летючок та відозв. Пропаганда піддавання ворога в полон, підсилена й справді «людським відношенням» до полонених, здібна розкласти і цілком боєздатну армію»²⁵.

Прикметною рисою пропагандистської діяльності було те, що вона ставала тотальною, охоплювала як усі верстви свого народу, так і противника. Коли мова заходить про зовнішню пропаганду, то це мала бути, насамперед, пропаганда проти ворожого війська (на той час це була польська армія).

Публікації, виступи націоналістичної преси завжди були більш емоційними, категоричними, експресивними, вони завжди більшою мірою апелювали до почуттів людини. Одна із вимог, сформульованих у згаданому розділі «Пропаганда» із брошури «У. В. О. – «...плекати розумну ненависть до окупанта серед власної суспільності й серед інших понево-

лених народів, ширити деморалізацію серед самої польської суспільності, використовуючи її партійні та класові міжусобиці, поширювати невдоволення з кожного часу уряду»²⁶. Це не означало, що можна було не перебирати у засобах чи перекладати певні межі. Так, одна річ, такі відомі видання ОУН, як «Український голос» (1930-1932), де співробітничали відомі публіцисти – З. Пеленський, Ю. Вассиян, О. Бабій, О. Бойдуник чи «Голос нації» (1936) і «Голос» (1937-1939), коли їх редагував Б. Кравців. Зрештою, стиль «Декалога» (Десять заповідей українського націоналіста) узгоджується із вимогами пропаганди, як її розуміли українські націоналісти. А інша річ – це скажімо, «Рідний ґрунт» (газета виходила в Коломиї) відзначався такою прямолінійністю і невідступністю щодо засобів полеміки й аргументації, що це навіть серед членів і прихильників ОУН викликало заперечення, про що ми вже згадували.

¹ Донцов Д. Підстави нашої політики. – Нью Йорк, 1957. – С. 194-195.

² Там само. – С. 195.

³ Донцов Д. Націоналізм. – Лондон; Торонто, 1966. – С. 32.

⁴ Сіманець Гр. До питання про суспільні функції українського студентства // Український студент. – 1923. – Ч. 1-2. – С. 20.

⁵ Лугова пропаганда // Вісті з Лугу. – 1939. – Ч. 3. – С. 3-4.

⁶ Там само.

⁷ У. В. О. – Львів, 1929. – С. 36-42.

⁸ Наші цілі // Заграва. – 1923. – Ч. 1. – С. 1.

⁹ Там само.

¹⁰ Див.: О. Л. К. Значіння міжнародної пропаганди у визволенню нації // Національна думка. – 1925. – Ч. 1. – С. 32-35; Ч. 2. – С. 27-33.

¹¹ Шандрук П. Пропаганда // Політично-інформаційний бюлетень. – 1936. – Ч. 1. – С. 7-13.

¹² Коженс В. Політика, пропаганда, преса і публіка // Літературно-науковий вістник. – 1929. – Т. ХСІХ. – Кн. V. – С. 449.

¹³ Путник Т. Пропаганда // Вогні. – 1938. – Ч. 4. – С. 46-50.

¹⁴ Юрченко В. Система більшовицької агітації та пропаганди // Дзвони. – 1931. – Ч. 3. – С. 174.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Політика без пропаганди / Національна політика. – 1939. – Ч. 11.

¹⁷ Суворий обов'язок правди // Національна політика. – 1939. – Ч. 8.

¹⁸ Див.: Baliński Wt. Propaganda. Jej metody i znaczenie. – W-wa, 1930; Unkiewicz T. Uwagi o propagandzie. – W-wa, 1937; Zycki. Propaganda a racja stanu. – 1936.

¹⁹ У.В.О. – Львів, 1929. – С. 36-42.

²⁰ Там само. – С. 78-82.

²¹ Див.: Розбудова нації. – 1927. – Ч. 1.

²² ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 192-1955 р.: 36. документів. – Видання Закардонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. – С. 40-41.

²³ У. В. О. – Львів, 1929. – С. 79.

²⁴ Самостійна Думка. – 1933. – Ч. 5-6. – С. 154.

²⁵ Там само. – С. 156.

²⁶ У. В. О. – Львів, 1929. – С. 81.

5. 2. 3. Нетрадиційні засоби пропагандистського і політичного впливу і преса

До нетрадиційних засобів впливу (політичного, суспільного) вдавалися і тоді, коли ще не існувало засобів масової інформації, але була потреба у тому, щоб вплинути на групу, громаду, народ. Оскільки масова комунікація у своїх найпростіших формах існувала і в первісному суспільстві, то можна сказати, що вона формувалася паралельно і водночас із нетрадиційними засобами впливу – античний театр, бої гладіаторів (реалізація потреби у «хлібі і видовищах»), показові прилюдні масові страти перших християн, походи хрестоносців, вогнища інквізиції для покарання єретиків, загарбання чужих земель «вогнем і мечем», спорудження величних храмів – усе це впливало не лише на поведінку, але й на спосіб думання, на ідейно-духовну орієнтацію народу, його окремих станів, груп, осіб. Тобто на аудиторію можна вплинути, донести до неї певну ідею, ідеологію не лише за допомогою слова, тексту (написаного, мовленого), а й за допомогою «соціологічного контексту», як його визначив французький дослідник Ж. Еллюль¹. Власне, через це він і назвав такі методи впливу «соціологічною пропагандою». У В. Винниченка – війна впливом, а не зброєю...

Українська дійсність дала чимало прикладів, на підставі яких можна зробити висновок про здійснення певного психологічного і політичного впливу і досягнення певного пропагандистського ефекту за допомогою нетрадиційних засобів.

У статті «Руський театр» І. Франко писав у зв'язку з краєвою виставкою: «...без шкоди для українських павільйонів, які мають бути розташовані на горбку над парком Кілінського, задалегідь можемо сказати, що український театр у Львові в час сезону виставки, під відповідним керівництвом, може бути дуже важливим чинником (підкреслення наше. – С. К.), він може і повинен показати нашим відвідувачам те, що ні в якому павільйоні так докладно показати не можна – життя українських людей і розвиток та напрямні тенденції

цілого українського народу, стан його почуттів та естетичних понять, його здібності і культурні надбання», він підкреслював, що український театр (а був він на той час мандрівним, це театр «Руської бесіди») повинен дати картину української громадськості, картину взаємних впливів різних суспільних верств краю і українського народу і це особливо значне завдання. Як бачимо, на думку І. Франка, і театр, і український навільйон мали значення ширше, ніж суто функціональне, вони ставали носіями глибшого змісту. У процесі національного відродження і утвердження таке ж значення мали досягнення у будь-якій сфері людського життя – поява нових кооперативів, будинків «Просвіти», шкіль, товариств тощо. В умовах українсько-польського протистояння це набувало принципового характеру. Ось чому галицькі українці так наполегливо боролися за будівництво українського театру, за український університет у Львові – це були б не просто вогнища культури і науки, а символи українства. До речі, у книзі «Між двох віків: роль Америки в технологічній епоху» Зб. Бжезінський радив урядові США фінансово допомогти реставрувати королівський палац у Варшаві, один із символів польської історії – це для того, щоб поляки бачили присутність США (так, як вони бачили споруджений за допомогою Москви будинок науки і культури, що похмуро височів над Варшавою; поляки не любили цю сіру споруду, вона псувала архітектурну картину столиці, а головне – демонструвала присутність непроханих гостей). СРСР теж активно використовував можливості «соціологічної пропаганди», хоча про неї багато писали і критикували її, зрозуміло, радянські дослідники. Коли, скажімо, С. Беглов писав про такі типи систем засобів масової інформації, як масові дійства демонстраційно-карнавального типу, театри і збори, бібліотеки, виставки, наочну агітацію, фільми, телебачення, радіо, преса³, то це було, по суті, визнанням «соціологічної пропаганди». Цирк, балет, спорт, економічна допомога з політичною метою іншим країнам, побрязкування зброєю й ін. –

усе це засоби «соціологічної пропаганди». Ж. Елліоль невідповідно зазначав, що не лише США, але й СРСР і Китай активно ведуть «соціологічну пропаганду».

Ми не хочемо сказати, що українське суспільство в Галичині наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. свідомо культивувало «соціологічну пропаганду», але умови політичного українсько-польського протистояння, захист національних інтересів змушували вдаватися до різноманітних засобів боротьби. Те, в чому колись вбачали (або ні) логіку і політичний сенс, сьогодні стає об'єктом осмислення в межах певної концепції. Ось чому кожен факт суспільно-політичного, мистецького, економічного життя можна розглядати як у системі відповідних зв'язків, так само його можна сприймати з огляду на його пропагандистську суть, ефективність.

Події кінця ХІХ – початку ХХ ст. були бурхливими. Після провалу політики «Нової ери» (українці ще раз переконалися, що жодна угода з поляками неможлива через їх шовінізм) знову почався період впертої боротьби. Прийшли криваві «баденівські вибори» 1896-1897 роки. Галицький намісник граф Бадені не зупинився перед терором і застосуванням зброї. Восьмеро українців було вбито, сотні кинуті у в'язниці. Шахрайство, шантаж, фальшування результатів – усе було зроблено, щоб зламати українців.

Прямим наслідком цих виборів був величезний селянський страйк влітку 1902 р. Відомо, що великими землевласниками були, в основному, поляки. Безземельні українці або дешево продавали свою силу, або смігрували. Страйк теж не обійшовся без жертв.

Ареною боротьби стала і освіта, і культура. Вже кілька десятків років тривала боротьба за рівноправність української мови. Початок століття позначився боротьбою за український університет. На студентських мітингах збиралося по кілька тисяч студентів-українців. Але ні студентські маніфестації, ні широка підтримка української громадськості, ні апеляції українських послів (Ю. Романчук вніс на розгляд

парламенту резолюцію про заснування українського університету) – ніщо не змогло переконати поляків, а австрійський уряд – піти на поступки для українців. І тоді 440 студентів-українців вийшли із Львівського університету (подія, відома під назвою «сецесія»). Це було 3 грудня 1901 р. То був драматичний і відчайдушний крок. Звернення студентів сприймалося, наголосимо на цьому, як заклик до бою:

«Се слово дітей Твоїх, що йдуть за твоєю долею в бій, йдуть, як сотні Твої ходили – шукати правди, волю добути – Тобі, народе!»

Се дні вертають, що давно минули. Се воскресають горді твої полки – лицарі спячі проснулись в могилах – на бій останній, на бій великий»⁴.

Річ не в риториці, як це зауважує Т. Гунчак, але й не в емоційній насназі чи заангажованості⁵. Важливо інше: у колективній свідомості галицьких українців наростало усвідомлення неминучості бою, боротьби, тим більше, що українська кров і далі проливалася. Під час виборів до Галицького сейму на початку 1908 р. жандарми вбили М. Каганця. Це знову викликало обурення українців (до речі, українці здобули тоді 12 мандатів до сейму, а москвофіли, яких підтримували поляки, – вісім). 12 квітня 1908 р. студент М. Січинський убив намісника графа Потоцького, так пояснивши мотиви вбивства: «Се за кривди нашого народу, за вибори, за смерть Каганця! За Каганця – Потоцький!». Подія набула величезного розголосу. Якщо в Росії політичне вбивство було закономірністю, то в конституційній Австро-Угорщині це був перший акт політичного терору. М. Лозинський, відомий громадсько-політичний діяч і публіцист, написав з цього приводу понад десяток публікацій, що появилися в українській пресі. У першій статті («Гр. Потоцький убитий») він висловив кілька думок, що підтверджують нашу концепцію: «...живий організм суспільний не може добровільно вмерти і zdeградувати в своїх життєвих функціях, шукає якогось виходу. А коли не знаходить його в межах, озна-

чених законом, то з силою стихії прориває ті межі»⁶, «І коли уявити собі психологію маси, яка бачить, що всі ті заходи і зусилля даремні, що конституція не дає їй ніякого способу розірвати цей ланцюг, яким її приковують до воза історично-польської державної рації, а навпаки, цей ланцюг з кожним днем міцніє, то чи могла вона прийти до іншого виводу, як до сего, що треба той ланцюг розірвати насильно?! І до того виводу наша народна маса підходила з кожним днем ближше. Провідники української національної політики таки бачили се і докладали всіх сил, щоб запобігти катастрофі»⁷.

Так ось, ми вважаємо, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. увесь попередній розвиток нації, тодішня її ситуація підштовхували до висновку про неминучість збройної боротьби, до висновку про те, що кривавої боротьби за незалежність не уникнути, що лише культурницької роботи – занадто мало. Однак ця думка, цей висновок не були достатньо відображені у суспільно-політичній думці українського суспільства того часу. Надмірний пацифізм наших вождів дався взнаки і в роки української революції і став однією із причин поразки визвольних змагань.

Але «антипацифізм» поступово набирив сили. В. Янів про ситуацію того часу, писав: «Хоч спочатку – до Першої Світової війни – виразно переважала тенденція, щоб змагати до самостійности, плекаючи культуру та освіту, була й опозиція проти того панівного переконання і наголошувалася необхідність військової підготовки до безпосередньо визвольної боротьби»⁸. Чому поляки з такою ненавистю поставилися до замаху на Потоцького, чому почалися погроми на вулицях, чому польська спільнота через пресу вилляла всю свою істеричну лють і ненависть до українства? Адже історія засвідчила, що без крові, без збройної боротьби держав не здобувають. Терор, вбивства з ідейно-політичних міркувань – річ звична і для поляків, бо в боротьбі проти Росії вони теж вдавалися до цього засобу, тим більше, що перед цими подіями польський суд звільнив від покарання Добра-

дзицьку, яка вчинила замах на варшавського генерал-губернатора Скаллона. Поляки відчули, що українська спільнота – це вже не ті «*rory i chłopi*», як вони називали українців у минулому столітті. Вони побачили, що українці вважають М. Січинського не злочинцем, а героєм (про що свідчить і те, що М. Січинському через кілька років влаштували втечу з в'язниці), що в настроях українців відбуваються радикальні зміни і захищаючи свою національну гідність, прагнучи повернути втрачену державність, українці вже готові, хай поки що психологічно, до збройної боротьби. Саме готовність до боротьби – жорстокої, беззастережної в ім'я української державницької ідеї, – ось що лякало польський загал у Галичині: якщо українців не вдалося ні знищити, ні асимілювати, якщо не вдалося вбити саму ідею української державності раніше, упродовж попередніх століть, то тепер, в епоху наростання національно-визвольних рухів поневолених народів, це буде зробити ще важче.

Саме тому замах М. Січинського мав історичне значення для зміни в соціально-психологічних настроях українців, для усвідомлення необхідності збройної боротьби. Щоправда, єдності не було. Так, Митрополит Шептицький осудив замах, посол Ю. Романчук взяв участь у похороні Потоцького. Зрештою, зважаючи на своє суспільне становище, вони були змушені зробити ці «протокольні» кроки. Акт М. Січинського – це не помста за жертви (так найпростіше можна тлумачити слова самого Січинського, але жертви були й раніше); це не просто реакція на нестерпні соціальні та національні умови – такими вони були й раніше, такими й залишилися. Це був своєрідний соціально-психологічний вибух, імпульс внутрішньої енергії, який засвідчив, що в свідомості українців, в їх історичній пам'яті живе дух боротьби, бо як святою і непорушною є п'ята заповідь, так само непорушним є право поневоленого народу на боротьбу. Так ось, пропагандистське значення вчинку М. Січинського полягло у тому, що це була пропаганда ідеї безкомпромісної бо-

ротьби, це була демонстрація нових настроїв в українському середовищі.

У цьому контексті можна розглядати і «сецесію» студентів-українців із Львівського університету. Це був протест проти дискримінації українців, проти шовіністської політики польського керівництва краєм. Демонстративна «сецесія» була доповнена і традиційною пропагандистською акцією – у «Ділі» появилася відозва «Русько-український народе!», в якій у піднесено-патетичній формі українське студентство заявляло про свій вихід із університету і давало обітницю не повертатися, поки не настане час правди. На наш погляд, факт «сецесії» мав більше значення, ніж поява публікацій, що порушували університетську проблему (практично вся українська преса про це писала), бо до цього випадку було повернуто увагу міжнародної громадськості і боротьба за український університет вступила в нову фазу розвитку, що закінчилася обіцянкою Відня позитивно розглянути проблему (щоправда, це було зроблено аж напередодні світової війни).

Інший приклад – створення Легіону Українських Січових Стрільців. Загал галицьких українців, особливо на рівні проводу, дуже важко призвичаювався до думки про необхідність мілітарного виховання, а ще більше до необхідності збройної боротьби. Але ж коли К. Трильовський захищав на сторінках преси ідею створення товариства січових стрільців, коли він переконував українців у тому, що не можна віддавати свою долю в руки чужинцям, коли він переконував, що українці повинні боротися не в австрійських мундирах, а в українських, маючи на увазі створення українських збройних формувань, то він водночас підкреслював і величезне пропагандистське значення цих формувань (йдеться про його статтю «У справі товариств «Січові Стрільці» у ч. 1 «Січових вістей» за 1913 р.). Справді, створення Легіону УСС влітку 1914 р. (з вибухом війни) не могло мати вирішально-го воєнного значення, не могло кардинально вплинути на

перебіг війни, хоча Січові Стрільці демонстрували героїзм, самопожертву, самовідданість до такої міри, на що іноді не були здатними навіть регулярні, професійні, так би мовити, частини австрійської армії. Але стратегічне, політичне, виховне значення Січового стрілецтва безумовне. Легіон УСС був символом української ідеї, її невмирущості, прагнення українців до волі, виявом їх бажання бути суб'єктом на міжнародній арені. Де б не були Січові Стрільці, – на Закарпатті, на Волині, у Великій Україні, – навіть їх присутність українізувала настрої місцевого населення. Легіон УСС мав всеукраїнське значення, він починав нову епоху в українській історії. У «Вістнику СВУ» М. Темницький писав, що в українській суспільності не було жодної спроби теоретичного осмислення питань милітаризму і воєнних конфліктів, але коли вибухнула війна, то «вияснено їх практично вчинком: виставленням корпусу Українських Січових Стрільців»⁹. Отже, ідею збройної боротьби за державність, те, до чого наша політична думка, наша преса лише йшла, цю ідею було реалізовано вчинком – фактом зголошення до Легіону десятків тисяч добровольців, які мали право ухилитися від обов'язку віддати своє життя за цесаря, але йшли вони гинути за майбутню українську державу.

Уряд ЗУНР не зумів, як ми вже згадували, розгорнути належним чином інформаційно-пропагандистську діяльність. На початку січня 1919 р. К. Трильовський на засіданні Української Національної Ради наполягав на створенні бюро пропаганди¹⁰. Отже, про використання інших пропагандистських засобів навіть не йшлося, не кажучи вже про теоретичне осмислення проблем пропаганди. Уряд УНР уже ближче підійшов до розуміння значення пропаганди. Цікаву інформацію містить інтерв'ю з міністром преси й інформації Т. Черкаським, видруковане у часописі «Трудова громада» 22 серпня 1919 р. Так ось, міністр повідомляв, що департамент пропаганди здійснює національне виховання шляхом театральних вистав і концертів. «Це є могутнє сред-

ство будити любов до свого краю і рідної істотрії. Коротка практика Департаменту пропаганди показала це з повною очевидністю»¹¹. Йдеться про театр, який перебував у Кам'янці-Подільському і розсилав менші театральні групи в інші міста і на фронт.

У звіті міністра преси й пропаганди на засіданні Ради міністрів (початок жовтня 1919 р.) говорилося про намір створити агітпоїзд, про залучення до пропаганди кінематографу.

У дивізіях і бригадах Армії УНР було створено культурно-освітні відділи, які не лише організували лекції з історії і географії України, але й засновували бібліотеки-читальні, організували перегляд вистав прифронтових театральних груп, що були в їх розпорядженні.

Уже хрестоматійним став такий приклад використання нетрадиційних засобів пропаганди, як турне Української республіканської капели під керівництвом О. Кошиця. Турне капели дало дуже багато у плані створення позитивного іміджу України на міжнародній арені. Скажімо, інформаційний відділ дипломатичного представництва УНР у Німеччині запрошував митців і журналістів на виступи капели, а перед тим він відповідно формував громадську думку.

Українська військова організація (УВО) була не лише першою політичною організацією, яка зрозуміла значення пропаганди у нових умовах, яка визнала пропаганду одним із важливих напрямів своєї діяльності, але яка почала культивувати і нові, нетрадиційні засоби пропаганди. Ми вже зазначали, що у згаданій брошурі «У. В. О» крім розділу «Пропаганда» є й розділ «Терор як засіб агітації». У ньому, власне, зазначено, що значення терору як засобу агітації не менше від того значення, що його має терор як засіб самооборони; насправді, кожен терористичний акт виконує водночас обидва завдання – самооборони й агітації, хоча не завжди відіграють вони активну роль. Автор брошури розрізняє агітацію і пропаганду. Здається, для нього пропаганда –

це те, що пов'язане з текстом, з написаним словом, це пропагандистська література. Звичайно, це дуже вузьке розуміння змісту пропаганди. Про терор як засіб агітації автор пише, що він має різноманітний вплив¹². На його думку, вплив терористичних актів на власну суспільність полягає в тому, що вони ліпше (!), ніж найкраща пропагандивна література, будять найбільш сонних і байдужих членів власного народу, вони підривають віру у всесильність ворога, підбадьорюють тих, що підупали духом, а скептикам додають віри в себе і у свій народ. Автор розкриває психологічний механізм дії, впливу терору: «Коли передові борці добровільно йдуть на смерть..., то це примушує слабих духом стидатися за свою бездіяльність; в них будиться бажання не ставати позаду, а жертвувати свої сили для ідеї... Терористичні вчинки загривають до чину, зовуть до боротьби та запалюють серця кращих людей. Терористичні вчинки, викликаючи загальні міркування й балачки, примушують широкі народні маси політично думати. Часто один терористичний акт може скорше перемінити погляди тисяч людей на суть і ціль революційної діяльності як засобу для зискання волі поневоленому народові, ніж місяці й роки словної пропаганди, ніж грубі томи пропагандивної літератури. Тому не дивно, що терористичні вчинки підносять революційного духа мас¹³. Важливою є думка автора про те, що кожен чин, в якому мають взяти участь маси, треба готувати не лише технічно, але й психологічно, а без такої підготовки неможлива революція, неможливий жоден народний здвиг. Щодо ворогів, то автор вважає, що до словесних аргументів ворог не прислухається, лише до терору. «Мусимо змінити психіку нашої суспільності й психіку ворогів та порушити світову опінію. Терор буде не тільки нашим засобом самооборони, але й агітації; агітації, яка дійде до всіх – своїх і чужих, без огляду на те, хочуть вони цього, чи ні»¹⁴.

УВО послідовно втілювала теоретичні ідеї, положення цієї брошури. Першим таким терористичним актом був за-

мах на Ю. Пілсудського, коли той приїхав до Львова наприкінці листопада 1921 р. С. Федак свідомо не вцілив у Ю. Пілсудського (він був добрим стрільцем), і це дає підстави зробити висновок про розрахунок на пропагандистський ефект пострілу: долю Східної Галичини на той час ще не було вирішено, а тому перед міжнародною громадськістю, перед Антантою, насамперед, потрібно було заманіфестувати ворожість українців до польської влади. Потім ще були замах на президента Польщі С. Войцеховського (Львів, листопад, 1924), на тернопільського воєводу, на шкільного куратора Собінського, вбивство польського діяча Т. Голуфка (хоча багато хто сумнівався, що це зробили бойовики ОУН), комісара поліції Чеховського, міністра внутрішніх справ Перацького (1934), багатьох поляків, які посідали помітне місце в польському суспільстві і мали відношення до «пацифікації». Сюди ж можна віднести і вбивство високого московського чиновника в радянському консульстві (1933).

Дещо інший характер мало вбивство тих українців, яких уважали зрадниками національних інтересів (С. Твердохліб, поет і журналіст, який відмовився бойкотувати вибори до польського сейму восени 1922 р.; І. Бабій, директор гімназії, який був проти участі молоді у політичній боротьбі). Це була не помста, а радше покарання за зраду. На відміну від вбивства С. Твердохліба, коли галицькі українці були загальною одностайними щодо бойкоту виборів, вбивство І. Бабія, колишнього старшини УГА, викликало неоднозначну оцінку. У 1934 р. ситуація була дещо іншою, ніж у 1922 р., і покарання смертю свого політичного опонента, українського патріота, але прихильника інших методів боротьби, втрачало свій позитивний зміст. Цей акт викликав зливу гострих публікацій в легальній пресі. У відозві митрополита Андрея Шептицького до народу зазначалося: «Злочинну роботу українських терористів, яку ведуть божевільні, осуджує, осудила не раз і не перестане осуджувати українська преса й всі українські політики без огляду на партійну приналежність. А все

ж є ще такі, що не здають собі як слід справи, до якого ступня злочинна і безглузда ціла та робота»¹⁵.

На початку 20-х років УВО вдавалася не лише до активних форм спротиву (індивідуальний терор; саботаж і диверсії; експропріаційні напади на державні установи). Було розроблено і систему пасивних форм опору. На той час це був бойкот присягання на вірність польській державі; бойкот загального перепису населення на західноукраїнських землях як частини Польщі; бойкот набору до польської армії; бойкот виборів до польського сейму.

Зважаючи на те, що українська преса ще не могла належною мірою відновитися в умовах окупації і здійснювати свою агітаційно-пропагандистську функцію, ці факти активного і пасивного спротиву, набуваючи розголосу, формували настрої і світогляд мас.

Створення Українського таємного університету у Львові (1921-1925) – це не просто один із фактів українського визвольного руху, це не лише один із фактів історії національної науки і культури. Функціонування університету (незважаючи на переслідування влади) мало в тих умовах надзвичайний політичний і пропагандистський ефект. Українці довели, що вони можуть утримати університет. Громадську і політичну зрілість українська суспільність проявила і тоді, коли потрібно було в інтересах національної справи відмовитися від університету, коли університетська справа виконала свою функцію як засіб об'єднання, консолідації і виховання національної честі та гідності.

Аналогічно треба оцінити і відновлення економічно-господарської структури у повоєнний час. І. Витанович писав з цієї нагоди: «...кооперація – це не тільки економічна самоціль, ні навіть виключно економічний засіб, а й громадсько-виховна система»¹⁶.

Від середини 20-х років було започатковано культ стрілецьких могил. Відомо, що у Львові існувало Товариство охорони воєнних могил, діяльність його була легальна, тра-

диційна, у його статуті й не могло бути чогось явно антидержавного. Українська преса, особливо молодіжна, захоплена націоналістичними ідеями, почала пропагувати культ героїзму, культ героїчного чину в ім'я інтересів нації, культ самопожертви. Річниці таких подій, як «сецесія», постріл М. Січинського, смерть А. Коцка, битва на Маківці, Лисоні, 1 листопада, Акт соборності тощо – усі вони були вагомим приводом для появи відповідних публікацій, не кажучи вже про те, що українська преса активно і постійно зверталася до імен і подій нашого героїчного минулого. «Студентський шлях» (1931-1934) систематично вмщував інформацію про культурно-освітню організацію українського студентства. На цій підставі можна зробити висновок, що студентська молодь організовувала святкові заходи, присвячені пам'ятним історичним подіям, цілу низку інших заходів, що мали важливе ідейно-виховне значення¹⁷.

Зрозуміло, що газетні публікації про пам'ятні події викликали емоції, вони збуджували, запалювали, але значно сильніший політично-виховний ефект давала організація масових маніфестацій, панахид на могилах Січових Стрільців, вояків УГА. Велике виховне значення мав і догляд за цими могилами. Згодом такі масові заходи почали організовувати і на могилах бойовиків УВО-ОУН, що викликало репресії з боку влади. Репресії, відповідно, активізували маси. Польська влада була безсила зупинити чи обмежити цей вияв патріотизму, вона вдавалася до плюндрування полєглих українських вояків, про що в українській пресі є десятки згадок¹⁸, до заборони панахид і маніфестацій.

Треба зауважити, що культ полеглих героїв – це нормальна реакція кожного народу на своє історичне минуле, це моральний обов'язок живих перед полеглими. В умовах українсько-польського протистояння це не могло залишитися нейтральним ритуалом, тим більше, що ОУН робила все, щоб політизувати цей ритуал і перетворити його в агітаційний захід, що загалом вписувалося в теорію «пермане-

нтної революції». Але це супроводжувалося іноді й невинними жертвами, уже не кажучи про те, що ще більше загострювало українсько-польське протистояння. У легальних колах, особливо у тих, хто намагався «нормалізувати» українсько-польські стосунки, подібне використання загальноприйнятого вшанування пам'яті полеглих викликало заперечення. «Мета» (орган Українського Католицького Союзу) писала про манівці зле зрозумілої активізації¹⁹.

Політичне підґрунтя (а відповідно і організаційно-пропагандистське значення) мали саботажні акції 1930 р. Вони були не лише закономірним результатом як антиукраїнської політики Польщі, українсько-польського протистояння, але й реалізацією певних ідеологічних і тактичних поглядів ОУН на ситуацію. У результаті перевороту в травні 1926 р. до влади повернувся Ю. Пілсудський. На нього покладали надії як деякі польські, так і українські кола. Польські демократичні кола сподівалися, що Ю. Пілсудський як колишній соціаліст покладе край пануванню націоналістичної правиці у внутрішній і зовнішній політиці. Українці могли пригадати не лише Варшавський і Ризький договори, те, що Ю. Пілсудський фактично зрадив свого союзника, С. Петлюру, але й те, що Ю. Пілсудський був ворогом Росії, прихильником «прометеївської» концепції у східноєвропейській політиці. Є припущення, що Москва була налякана можливістю відновлення польсько-українського союзу і це стало причиною вбивства С. Петлюри²⁰.

Сталося ж навпаки. Прихід до влади Ю. Пілсудського започаткував ще більше напруження в польському суспільстві і не перешкодив появі щораз гостріших протиукраїнських законів. Особливо загострилася земельна проблема. На підставі закону про колонізацію «східних кресів» (грудень, 1920) до 1928 р. на Волині й Поліссі осіло 20 тис. польських колоністів. Закон про парцеляцію дискримінував українців при розподілі і продажу землі²¹. Від цього особливо постраждало українське селянство Східної Галичини, де при порі-

вняно високій густоті населення катастрофічно бракувало землі. На початку 1930 р. у сеймі знову було підготовлено чотири законопроекти, спрямовані на посилення колонізації. ОУН використала слушну нагоду, щоб стихійному протестові надати виразного політичного спрямування. З липня по листопад 1930 р. у трьох південно-східних воєводствах відбулося 218 актів саботажу²².

На думку тодішнього міністра внутрішніх справ Славой-Складовського, якби не пацифікація, то у Західній Україні вибухнуло б збройне повстання, для придушення якого потрібна була б артилерія і дивізії війська.

Польська влада жорстоко придушила заворушення, але в політичному плані саботажні акції досягли мети: вони свідчили про несприйняття польської влади, про готовність значної частини селянства до гострих методів боротьби, не лише саботажні акції, але й «пацифікація» привернули увагу міжнародної громадськості, а жорстока розправа з українцями в черговий раз скомпрометувала Польщу в очах цивілізованого світу. Ці події не лише ще раз довели, що за умов політики, спрямованої на «zniszczenie Rusi», будь-яке порозуміння з поляками втрачає сенс, але й розмежували легальні партії і ОУН, легальні і нелегальні сектори українського національного життя, хоча перед тим вони співіснували. «Діло» писало: «Маємо до діла з невідповідальними виступами анархічних одиниць, що підпалювали збіжжя польських ділчів і осадників, спонукувані до того фальшиво зрозумілим патріотизмом, легкодушністю чи безкритичним фанатизмом, який навіть не відрізняє справжньої боротьби, її суті, методу і доцільності від псевдореволюційних поривів... Очевидна відсутність якої-небудь користі для української національної справи з таких псевдореволюційних поштовхів, брак усякої здорової думки в цій роботі з погляду українських інтересів і навіть явна шкідливість таких актів для української організаційно-політичної, культурної і економічної діяльності взагалі, але й для самої революційної ідеї

зокрема – все те дає нам право твердити, що серед справників масових підпалів відсоток українського національно-свідомого елемента є мінімальний»²³.

1 жовтня 1930 р. керівництво УНДО, УСРП і УСДП оприлюднило спільну заяву, в якій осудило саботажні акції. У заяві підкреслювалося, що з національного погляду вони не доцільні, позбавлені політичного сенсу і не виправдані жодними революційними мотивами²⁴.

І все ж сенс у саботажних акціях був. Не відповісти на явну антиукраїнську політику, кінцевою метою якої була асиміляція українців, означало б погодитися з образою національної гідності, а ще більше погодитися з цією асиміляцією, визнати себе не більше як масою без національних інтересів та ідеалів. З іншого боку, саботажні акції свідчили і про бойовий інстинкт, і про потенційні революційні можливості. Без подібного загартування народ не спроможний піднятися на боротьбу.

У зв'язку із саботажною акцією і «пацифікацією» провід ОУН зробив заяву, в якій підкреслив, що більшовицька і польська окупації використовують методи боротьби з українцями різні за формою, але ідентичні за змістом і цілями. У ній говорилося, що український націоналізм, який народився у вогні боротьби за незалежність України, в основу своєї визвольної політики кладе розрахунок на власні сили. «З тих причин Організація Українських Націоналістів своєю визвольною місією вбачає в організації народних мас на окупованих землях, у виробленні в них активізму та підготовки їх до збройного зриву – національної революції. Тому сучасні вияви народного революціонізму на українських землях ОУН трактує як конечну перехідну стадію до загальної революції, вважає їх доцільними та заявляє про свою солідарність із творчими революційними чинниками, що провадять боротьбу на окупованих землях»²⁵.

Але були моменти, коли українська громадськість виступала єдиним фронтом. Так, усіх об'єднала страта бойовиків ОУН

– В. Біласа і Д. Данилишина. Під час страти дзвонили церковні дзвони, в той же день було відправлено панахиди, на тому місці, де поліція впіймала В. Біласа і Д. Данилишина, було насипано високу могилу на їхню честь. Наслідком страти цих патріотів стала і протимонопольна акція, в якій теж взяло участь усе українське суспільство.

Польська преса відразу зреагувала на антимонопольну акцію. «Kurjer Lwowski» писав: «Вони (українці. – С. К.) провадять насильну агітацію в пресі, на зборах, а також у церквах, спрямованих проти купування виробів державного монополю»²⁶. Українські газети саркастично запитували своїх польських колег-противників: невже польська преса виступає за пиття горілки і куріння? Антимонопольну акцію українська преса підтримала. Характерна публікація в «Меті» – «Стихійна реакція (з приводу польських алярмів про байкот державних монополів)». Часопис стверджує, що ця акція поширилася стихійно, вона охопила усі кола українського громадянства під оглядом соціальним і політичним. Газета не приховувала, що акцію зумовила страта Біласа й Данилишина, що це поглиблює українсько-польське протистояння²⁷.

Явний політичний характер і широкий суспільний резонанс мала протибільшовицька акція: вбивство співробітника радянського консульства (1933), вибух у редакції радянської газети «Праця», фізичні репресії проти місцевих радянофілів, боротьба з комуністичним підпіллям. Увагу громадськості в 1933 р. привернула шкільна акція. Концепцію цієї акції було обговорено і ухвалено на конференції Проводу українських націоналістів у Берліні (червень, 1933) разом із представниками Крайової езекутиви ОУН²⁸. З полетючки ОУН, в яких було пояснено суть і мету акції, учні нищили державні символи Польщі, портрети їх вождів, відмовлялися розмовляти польською мовою, вимагали викладання українською мовою. Цю акцію, щоправда, сприйняли теж неоднозначно, що знайшло своє відображення у пресі.

У пропаганду української ідеї перетворювалися численні політичні процеси 30-х рр. У захисті М. Леміка, який застрілив співробітника радянського консульства, взяло участь вісім відомих адвокатів, проти чого заперечив прокурор, зауваживши, що це демонстрація. У своїй промові С. Шухевич зазначив, що підсудний зважився на вбивство представника того народу і тієї влади тому, що ні ухвали, ні віча, ні анкети – ніщо не привернуло уваги культурного світу до голодомору в Україні. У день суду біля будинку львівського суду відбулася демонстрація української націоналістичної молоді.

«Український націоналіст» подав статистику судових процесів протягом 1929–1934 рр. Наведені дані свідчать про збільшення і кількості процесів, і кількості засуджених. За ці роки боротьби ОУН було засуджено понад тисячу українців на 2020 років ув'язнення, оголошено чотири вирoki смерті і 16 присудів до довічного ув'язнення²⁹.

Апогесом судових політичних процесів були два процеси проти С. Бандери і його товаришів – Варшавський (листопад 1935 р. – січень 1936 р.) і Львівський (травень, 1936). Процеси сколихнули не лише українців, вони змусили задуматися поляків, в усякому разі ту частину польського суспільства, яка не була заражена шовінізмом і зоологічною ненавистю до українства, яка ще пам'ятала боротьбу свого народу за незалежність і, можливо, певною мірою усвідомлювала необхідність різних методів боротьби. Кс. Прушинський, відомий польський діяч і журналіст, писав: «Ті люди вбили, бажаючи служити справі свого народу. Ми не думаємо, що таким способом вони їй добре служили. Успішно служать вони їй шойно тепер: три чверті польської преси, що протягом сімнадцяти років не хотіли знати слово «український», протягом цих трьох тижнів навчилися цього слова і вже його не забудуть... 17 років утовкмачували нам, учили нас, що поширювання навіть з допомогою насильства на окраїнах польської мови є рівнозначним із поширюванням польсько-

сті, заціплюванням любові до Польщі. А ось тут ці люди, хоч знаючи польську мову, не хочуть розмовляти польською мовою. Їхня ненависть до польської держави, до польського міністра, публіциста і поліція поширилася на польську мову. Вчили нас, що вся ця Україна є штучним вигвором, який зникне з останніми слідами австрійської держави, творінням якої вони були. А тим часом це та «Україна» своєю ненавистю до нас бухає сьогодні сильніше, ніж за тих давніх неспокійних часів, коли Січинський убив намісника Потоцького»³⁰. Кс. Прушинський підкреслив, що винних за вбивство треба шукати і з польського боку. (До речі, на Львівському процесі суд дозволив підсудним відповідати українською мовою).

Щоправда, не всі політичні процеси проти українських націоналістів однозначно мали позитивний резонанс. Так, гнітюче враження на українське громадянство справив процес у Самборі (вересень – жовтень, 1933), під час якого виявилось, що один із звинувачених був на службі у польській поліції. Це був настільки неприємний факт, що митрополит Андрей Шептицький згадав його у посланні до духовенства «Хто винен?»³¹. На Варшавському процесі, на відміну від С. Бандери та його товаришів, зламалися Р. Мигаль й І. Малеюца. Але це не применшувало ні політичного значення процесів, ні їх пропагандистського впливу.

У 30-х роках думка про використання мистецтва, літератури у політичній пропаганді для духовної, а потім політичної інфільтрації уже не було чимось незвичним. У 1936 р. на сторінках «Вістника» появилася стаття Є. Маланюка під химерною назвою «Толстоевський». Є. Маланюк критично ставиться до творчості обох відомих російських письменників. Він вважає, що Ф. Достоевський відштовхує неросіянина автоматично, з якоюсь неросійською щирістю, що західна людина з живим інстинктом самозбереження залишить книжку вже на перших сторінках. (Звичайно, це перебільшення, воно далеке від істини). Небезпечнішим для євро-

пейської духовності Є. Маланюк вважає Л. Толстого, який був «...вузловим пунктом історії духа в Росії»³². Можна погодитися, що і в оцінці Л. Толстого є багато суб'єктивного (зрештою, багато хто і з відомих росіян не сприймав ідей Л. Толстого). Може, варто лише підкреслити те негативне, що Є. Маланюк бачив у творчості і в особистості письменників – це ненависть до складності і багатства життя, блюзнірство у ставленні до Бога, нещирість, ненависть до Заходу, «євроазійство» («В зимну ніч 1910 року з дідичного «дворянського» гнізда, маєтку, де на книжкових полицях віддавна вже завмерла привозна й зовнішня «Європа», вийшов гнаний передсмертним інстинктом, москаль – відвічний кочовик, підсвідомо ненависний до всякої оселі, щоб вмерти в подорожі, в «кібітці» ... Дух «євроазії» шпурнув обридлу за довге життя маску європейця і хоч перед смертю шарпнувся до «Азії»³³). У Достоевського і Толстого було спільне – ненависть до Заходу, але в Європі, на думку Є. Маланюка, не бачать цієї небезпеки; і Достоевський і Толстой – не лише символи, але й засоби російських впливів на Заході, духовної і політичної інфільтрації, експансії – в результаті «трупної яд толстовської «правди» і психопатологічні стрептококи достоевщини в організм західноєвропейської літератури – вже введено»³⁴. Можна не погоджуватися з Є. Маланюком щодо масштабів негативного впливу Достоевського і Толстого на літературний процес, на роман як літературну форму, оскільки розвиток жанру – це закономірність, на ривні XIX ст. романна форма не могла застигнути, але щодо політичних наслідків духовного впливу, щодо використання з боку Москви мистецтва чи літератури як засобів пропаганди, то у цьому сумнівів нема, і тут Є. Маланюк мав рацію. Ще раніше на цю небезпеку (використання мистецтва і літератури з політичною метою) вказувала католицька преса. Характерна у цьому відношенні стаття С. Л. «Як і кого виховує сучасна преса й література». Автор, щоправда, пише про масонську змову, спрямовану проти всього доброго, морального в людині. Цей наступ на душу еліти ворог прав-

ди веде головню через пресу й книжку, кіно і театр: «Цю пропаганду робиться спритно (знову знаючи про психологічний закон, що підсвідомо легше щось комусь впоїти без його опору, ніж з участю його свідомості)...»³⁵. Та річ в іншому – можна не погоджуватися з думкою про небезпеку «жидомасонства», але ж у цьому контексті автор розглядає і більшовицьку діяльність. Він зокрема пише про «Всесоюзное общество культурной связи с Западом» (ВОКС). Про мету цієї установи, пов'язаної з ДПУ (Державне політичне управління, спадкоємець ЧК) і Комінтерном автор пише як про «підпорядкування кругів закордонної інтелігенції під впливи Комінтерну обробіткою й експлуатацією научних, літературних і мистецьких ділянок»³⁶, «виховання із західного інтелігента, ідеаліста західної культури індивідуального і соціального Обломова, цинічно-аморального сензуаліста з позою на інтелектуаліста»³⁷ – це ідеал інтелігента, потрібний для більшовицької революції. Поява в Галичині видань («Нові шляхи», «Критика» А. Крушельницького, «Вікна», інші прорадянські й прокомуністичні видання), що їх тим чи іншим чином фінансувала Москва, – це свідчення того, що більшовики через пресу й літературу намагалися створити для себе стратегічні позиції, виховати прихильників більшовицької ідеології.

Цікавим з огляду на пропагандистські можливості було свято «Українська молодь Христові» (травень, 1933). Відомо, що українське студентство, яке в основному перебувало під впливом націоналістичних ідей і займало активну позицію, негативно поставилося до цього задуму. На святі Митрополит Шептицький звернувся до молоді і зазначив, що сама Католицька церква не має якихось політичних цілей, вона нікого не зобов'язує до політичної діяльності, але католицька мораль дозволяє цю політику, яка не суперечить Божим законам. Митрополит побажав, щоб це свято було початком кращого, вищого, більш християнського і Божого життя³⁸. Зрозуміло, що свято, про яке писали практично всі українські видання, було засобом пропаганди християн-

ських вартостей, але водночас воно продемонструвало і силу, і організованість українського суспільства – у ньому взяло участь кілька десятків тисяч українців (деякі газети називали сто тисяч).

Політичного звучання (відтак і пропагандистського значення) набували і спортивні змагання, оскільки і українці, і поляки мали свої окремі спортивні клуби³⁹, а протистояння було звичним уже для всіх сфер життя.

Із розвитком фотосправи на неї теж почали дивитися як на засіб пропаганди⁴⁰.

Нетривалий досвід існування Карпатської України теж дає матеріал про використання мистецтва з пропагандистською метою. Так, М. Чирський згадував на сторінках журналу «Пробоем» про театр «Летюча естрада». Цей театр об'їхав усю Карпатську Україну і взяв активну участь у передвиборчій агітації (їдеться про вибори до сейму 1939 року, коли українські національні сили здобули переконливу перемогу). Автор пише, що їхній «театр малої форми» боровся зі смаками публіки шляхом пропаганди не лише політичної, але й мистецької, для чого й було створено цей театр. М. Чирський захищає ідею «театру малих форм», театру бойовничого, театру актуального, який живо реагує і відповідає на питання сьогодення. «Був це дійсно скоординований рух, рух, що знаходився під єдиним керуванням, і що над тим світився символ української державно-соборницької думки – націоналістичний Тризуб»⁴¹.

Власне, як результат усвідомлення можливостей впливати на маси за допомогою не лише друкованої чи усної пропаганди і появилася згадувана стаття інж. Ч. «Пропаганда як чинник воєнної стратегії» у «Самостійній думці» (1933).

Газети і журнали, інформуючи свою аудиторію про акції, факти і події громадського життя, що мали пропагандистське значення, «трансплантуючи» літературно-мистецькі факти в суспільно-політичний процес, підсилювали їхнє пропагандистське звучання, відкривали політичну суть факту, його значення в національному житті. Преса підсилювала

цей пропагандистський вплив. Намагання політичних партій поставити під свій контроль громадські організації свідчило про те, що впливати на громадську думку вони прагнуть не лише через пресу. У цьому плані найбільш активною була ОУН, члени якої прагнули бути головною рушійною силою в усіх культурно-освітніх, виховних, спортивних організаціях.

¹ Див.: Ellul J. Propaganda. The Formation of Men's Attitudes. – New York, 1965. – P. 63.

² Франко І. Руський театр // Зоря. – 1985. – Ч. 23. – С. 268-270; Ч. 24. – С. 179-283.

³ Беглов С. Внешнеполитическая пропаганда: Очерк теории и пропаганды. – М., 1980.

⁴ Русько-український народ! // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упор. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Б. м. в., 1983. – Т. I. – С. 106-107.

⁵ Гунчак Т. Україна: Перша половина ХХ століття. – К., 1993. – С. 57.

⁶ Діло. – 1910. – Ч. 82.

⁷ Там само.

⁸ Янів В. Українська студентська преса: історично-бібліографічний нарис // Студії та матеріали до новішої української історії. – Мюнхен, 1983. – Т. II. – С. 1.

⁹ Темницький В. Українські Січові Стрільці // Вістник СВУ. – 1915. – Ч. 7-8. – С. 3.

¹⁰ Республіка. – 1919. – 7 лют.

¹¹ Трудова громада. – 1919. – Ч. 4-5 (22 серпня).

¹² У.В.О. – Б. м. в., 1929. – С. 37.

¹³ Так само. – С. 38.

¹⁴ Так само. – С. 42.

¹⁵ Львівські архієпархіальні вісті. – 1934. – Ч. 8. – С. 171.

¹⁶ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 48.

¹⁷ Мілян С. Життя і праця українського студентства під Польщею // Студентський шлях. – 1931. – Ч. 1-2. – С. 16-30; Дужий М. Громадська діяльність українського студентства в 1932 р. // Студентський шлях. – 1933. – Ч. 4-5. – С. 135-140; 3 діяльності студентських секцій в 1931 р. // Студентський шлях. – 1932. – Ч. 5-6. –

С. 112-117; В. М. Я. З діяльності філії Товариства наукових викладів ім. П. Могили у Львові // Студентський шлях. – 1931. – Ч. 5-6. – С. 127-129; Ч. 11-12. – С. 271-274; Янів В. З діяльності студентських секцій в 1931 р. // Студентський шлях. – 1932. – Ч. 2-3. – С. 34-35; Дужий М. Новий етап в житті українського студентства // Студентський шлях. – 1932. – Ч. 7-8. – С. 148-152; Янів В. Світло й тінь в студентському житті // Студентський шлях. – 1932. – Ч. 7-8. – С. 152-166.

¹⁸ Див., напр., публікації «Сурми» за 1930 р.

¹⁹ Манівці зле зрозумілої активізації: До питання культу погребів і культу могил // Мета. – 1934. – Ч. 2-3.

²⁰ Див.: Кедрин І. Життя. Події. Люди: Спомини і коментарі. – Нью Йорк, 1976. – С. 274.

²¹ Зубик Р. Польська колонізація і парцеляція на українських землях // Кооперативна республіка. – 1931. – Ч. 3.

²² ДАІФО. – Фонд. 2, оп. 1, спр. 724, арк. 84; спр. 741, арк. 13, 15-25.

²³ Діло. – 1930. – 24 верес.

²⁴ Діло. – 1930. – 1 жовт.

²⁵ Розбудова нації. – 1930. – Ч. 9-10.

²⁶ Мета. – 1933. – Ч. 9. – С. 1.

²⁷ Kurjer Lwowski. – 1933. – Ч. 39.

²⁸ Мірчук П. Нарис історії ОУН: Перший том: 1929-1939. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – С. 331.

²⁹ Український націоналіст. – 1934. – Ч. 5.

³⁰ Pruszyński X. // Wiadomości literackie. – 1935. – Ч. 50.

³¹ Львівські архиєпархіальні вісті. – 1934. – Т. 47. – Ч. 3. – С. 45-50.

³² Маланюк Є. «Толстоевський» // Вістник. – 1936. – Кн. 4. – С. 259.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ С. Л. Як і кого виховує сучасна преса й література // Дзвони. – 1932. – С. 500.

³⁶ Там само. – С. 605.

³⁷ Див.: Нива. – 1933. – Т. 28. – Ч. 5. – С. 188.

³⁸ Див.: Кость С. Спортивно-руханкова преса // Кость С. Нариси з історії західноукраїнської преси першої половини ХХ ст. – Львів, 2002. – С. 189-202.

³⁹ Федів С. Світлина засабом пропаганди // Світло й тінь. – 1938. – Ч. 3.

⁴⁰ Чирський М. Перший виступ «Летючої бригади» // Пробоєм. – 1940. – Ч. 3-5. – С. 123.

ВИСНОВКИ

Західноукраїнська преса пройшла важким і тернистим шляхом, але це був шлях боротьби за українську ідею. Цей шлях формально завершився із відновленням державності, а фактично продовжується, оскільки процес державотворення – процес безперервний і постійний, а в ньому є нагода використати цінний досвід західноукраїнської преси першої половини ХХ ст.

Ця преса функціонувала у межах держав із різним політичним устроєм, але вона була речником національних інтересів. Незважаючи на регіональний характер, західноукраїнська преса мала всеукраїнське значення, оскільки її основними методологічними засадами були державність, соборність, боротьба за українську ідею. Західноукраїнська преса порушувала вічні для української історії питання – призначення України, проблему історичної орієнтації (Захід чи Схід? Європа чи Росія?), проблематику людини, вибір засобів і методів боротьби. На всіх етапах історичного процесу західноукраїнська преса була тим необхідним чинником, що сприяв розбудові українського національного життя в усіх сферах – економічній, культурній, суто побутовій. Це, відповідно, спричинилося до того, що преса добре структурована. Ця преса була справді народною – вона не лише захищала національні інтереси свого народу, преса і виходила завдяки його зусиллям і допомозі, саме тому вона виживала навіть в умовах утисків і переслідувань; ця живучість перетворювалася в категорію не біологічну, а морально-духовну.

Впадає в око високий інтелектуальний і професійний рівень західноукраїнської преси. Важко знайти менш-більш відомого представника будь-якої інтелігентської професії (адвокати, вчителі, лікарі, інженери) чи творчого стану (пись-

менники, поети, композитори, художники), який тією чи іншою мірою не був би причетний до журналістського процесу. З одного боку, це було конечністю, оскільки українці не мали своїх високих шкіл (крім тих, які на початку 20-х років діяли підпільно – університет, політехніка), отже, не мали й спеціального закладу який би готував професійних журналістів; «на журналістів» не вчилися, ними або «народжувалися», або, частіше, ставали в умовах напруженої політичної боротьби. Журналістський корпус дав десятки таких талановитих імен, які могли б стати окрасою преси будь-якого європейського народу.

Для західноукраїнської преси було характерне самоусвідомлення важливості своєї ролі і призначення. Серед наших публіцистів і політиків практично не було таких, хто б заперечував значення преси в національному житті. Ця обставина набуває особливого значення сьогодні, коли ми програємо битву за інформаційний простір.

Західноукраїнський журналістський процес позначений ще однією особливістю – це жертовність і навіть готовність до самопожертви журналістського корпусу. Це особливо проявилось у найбільш напружені періоди визвольної боротьби – період визвольних змагань 1918-1920 рр., роки Другої світової війни і, щобільше, роки повоєнні. Це були журналісти, які писали і творили не лише чорнилом, але і власною кров'ю, віддаючи життя за Україну.

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	3
--------------------	---

Розділ 1

Функціонування західноукраїнської преси першої половини ХХ ст. як предмет пресознавчого дослідження	6
1. 1. Історіографія і джерельна база дослідження	6
1. 2. Методологічні проблеми дослідження історії західноукраїнської преси (теоретичний аспект)	42

Розділ 2

Основні методологічні й ідейно-концептуальні засади функціонування західноукраїнської преси	56
2. 1. Методологічні засади	56
2. 1. 1. Ідея державності	56
2. 1. 2. Ідея соборності	95
2. 1. 3. Ідея боротьби	139
2. 2. Ідейно-концептуальні засади	180
2. 2. 1. «Бог і Україна»	180
2. 2. 2. Ідея «українського П'ємонту»	200
2. 2. 3. Ідея людини: національний характер і конечність виховання «нового» українця	215
2. 2. 4. Схід чи Захід (проблема історичної орієнтації)?	244
2. 2. 5. Концепція власних сил	266
2. 2. 6. Ідея чину	289
2. 2. 7. Легенда апостола Андрія (ідея призначення України)	304

Розділ 3

Періодизація журналістського процесу	326
3. 1. Періодизація як історична проблема: теоретичний аспект	326
3. 2. Ідея державності як критерій періодизації журналістського процесу	339

Розділ 4

Структура західноукраїнської преси	370
4. 1. Соціально-політична зумовленість формування структури західноукраїнської преси в контексті розвитку національної ідеї	370
4. 2. Основні елементи структури західноукраїнської преси	397

Розділ 5

Феномен західноукраїнської преси як соціального інституту ...	432
5. 1. Основні риси й особливості західноукраїнського журналістського процесу	432
5. 2. Еволюція преси як соціального інституту	452
5. 2. 1. Визвольні змагання: питання ефективності інформаційно-пропагандистської діяльності	452
5. 2. 2. Розвиток поглядів на функції преси: від просвітництва і поширення інформації – до пропаганди	470
5. 2. 3. Нетрадиційні засоби пропагандистського і політичного впливу і преса	485
<i>Висновки</i>	509

Наукове видання

Кость Степан Андрійович

**Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст.
у всеукраїнському контексті
(засади діяльності, періодизація, структура,
особливості функціонування)**

Редактор *Олександра Тимчишин*
Комп'ютерна верстка *Ярини Новосад*

Здано на складання 10. 12. 2005.
Підписано до друку 07. 12. 2006.
Формат 84x108/32.
Гарнітура Times.
Папір офсетний.
Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 26,98.
Обл.-вид. арк. 27,02.



Віддруковано з готових діапозитивів
у друкарні ЛА «ПІРАМІДА»
Свідоцтво державного реєстру: серія ДК № 356

К 728 Кость С. Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті (засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування). – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 514 с.

У монографії автор підсумовує результати своїх попередніх досліджень із цієї теми – „Преса боротьби й ідеї: першої половини ХХ ст.” (1994), „Нариси з історії української військової преси” (1998), „Нариси з історії західноукраїнської преси першої половини ХХ ст.: Структура” (у 2-х частинах, 2002), а також вводить у науковий обіг новий і значний за обсягом фактологічний матеріал, досліджує методологічні й ідейно-концептуальні засади діяльності західноукраїнської преси означеного періоду, її структуру, особливості функціонування, тенденції розвитку, її роль у суспільно-політичному процесі.

ISBN 966-613-402-0

ББК 76.124(4Ук)